

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI**

**BİR ÇAĞDAŞ İSLAM DÜŞÜNÜRÜ OLARAK
ALİYA İZZETBEGOVIÇ**

MELİKE DALKILIÇ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. TAHİR ULUÇ**

KONYA-2019

ÖZET

Çalışmamızda bir çağdaş İslam düşünürü olarak Aliya İzzetbegoviç'in İslam felsefesine katkılarını ele aldık. İslam felsefesinde kurtuluşun İslam diniyle mümkün olacağını söyleyen, İslam dinini üçüncü yol olarak gören ve bu fikrini tüm felsefe öğretilerinden öteye koyan Aliya İzzetbegoviç'in hayatını, yaşadığı dönemi, tarihsel bir akış içinde vermeyi amaçladık. Aliya İzzetbegoviç'in hayatı tüm bu tarihsel örüntü içinde verilmiştir. Aliya İzzetbegoviç'in etkilendiği filozoflara da yer verilerek, eserlerinin içeriğine değinilip İslam felsefesine katkıları ele alınmıştır.

ABSTRACT

In our study, we discussed the contributions of Alija Izetbegovich to Islamic philosophy as a contemporary Islamic thinker. We aimed to give the life of Alija Izetbegovich, who lived in Islamic philosophy as the third way of saying that Islam would be possible with Islam, and put this idea beyond all the philosophical teachings in a historical flow. Aliya Izetbegovich's life was also given in this historical pattern. Aliya Izetbegovich was influenced by the philosophers, including the content of his works, Islam philosophers tried to be addressed.

YÜKSEK LİSANS TEZ KABUL FORMU

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Melike Dalkılıç
	Numarası	148102011038
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Tahir Uluç
	Tezin Adı	BİR ÇAĞDAŞ İSLAM DÜŞÜNÜRÜ OLARAK ALIYA İZZET BEGOVİÇ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan "Bir Çağdaş İslam Düşünürü Olarak Aliya İzzet Begoviç" başlıklı bu çalışma 19/04/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Tahir Uluç	
2	Prof. Dr.	Mehmet Akgül	
3	Doç. Dr.	Osman Zahit Çiftçi	

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	--	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	MELİKE DALKILIÇ		
	Numarası	148102011038		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ / İSLAM FELSEFESİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	+	
		Doktora		
Tezin Adı	BİR ÇAĞDAŞ İSLAM DÜŞÜNÜRÜ OLARAK ALIYA İZZETBEGOVIÇ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

MELİKE DALKILIÇ

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

M. Dalkılıç

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
YÜKSEK LİSANS TEZ KABUL FORMU	iii
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	iv
KISALTMALAR DİZİNİ.....	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ	9
0.1. Amerika Birleşik Devletleri'nin Bosna-Hersek ve Kosova'ya Müdahalesi	9
0.2. Almanya'nın Balkan Politikası	12
0.3. Rusya'nın Balkanlar Politikası	14
0.4. Balkanlar ve Türkiye (Osmanlı Devleti)	15
BİRİNCİ BÖLÜM	18
BOŞNAK TARİHİNE BAKIŞ	18
1.1. Balkan Devletlerine Genel Bakış	18
1.1.1. Yugoslavya	18
1.1.2. Sırbistan	20
1.1.3. Karadağ ve Eflak	20
1.1.4. Kosova	21
1.1.5. Bosna-Hersek ve Boşnaklar	21
1.2. Osmanlı Döneminde Boşnaklar	23
1.3. Modern Dönemde Boşnaklar	26
1.4. Boşnakların İslam Dünyasıyla ve Türkiye İle İlişkisi	29
İKİNCİ BÖLÜM.....	33
ALİYA İZZET BEGOVİÇ'İN FİKRÎ-FELSEFÎ BİYOGRAFİSİ	33
2.1. Doğduğu Çevre, Ailesi ve Sosyokültürel Yapı	33
2.2. Eğitim Hayatı	35
2.3. Etkilendiği Şahsiyetler	42
2.3.1. Immanuel Kant	42
2.3.2. Henri Bergson	43
2.3.3. Oswald Spengler	45
2.3.4. Fazlurrahman	47

2.3.5. Mevdudi.....	49
2.3.6. Cemâleddin Efgânî	50
2.3.7. Hasan El-Benna	52
2.4 Eserleri ve Genel İçeriği	54
2.4.1. <i>Doğu ve Batı Arasında İslam</i>	54
2.4.2. <i>İslam Deklarasyonu</i>	55
2.4.3. <i>Tarihe Tanıklığım</i>	56
2.4.4. <i>Köle Olmayacağız</i>	56
2.4.5. <i>Özgürlüğe Kaçışım Zindandan Notlar</i>	57
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	58
TEMEL FİKİRLERİ.....	58
3.1 Hayatını Etkileyen Fikirler	58
3.1.1 Batılı Fikirler	58
3.1.2. İslamî Fikirler	62
3.2. Ortaya Koyduğu Temel Fikirler.....	63
3.2.1. İslamcılık, Panislamizm	63
3.2.2. Boşnaklık ve Boşnak Milliyetçiliğine Bakışı	65
3.2.3. Sırlara ve Ruslara Bakışı, Panslavizm	70
3.2.4. Osmanlı Devleti'ne ve Türklere Bakışı.....	74
3.2.5. Batı Medeniyeti, Avrupa ve Amerika'ya Bakışı.....	76
3.2.6. İslam Dünyasının Mevcut Haline Yaklaşımı	78
3.2.7. Batılılaşma, Kadın Hakları, Demokrasi, Cihat Gibi Konulara Yaklaşımı.....	81
SONUÇ.....	85
KAYNAKÇA.....	87

KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BM	: Birleşmiş Milletler
NATO	: Kuzey Atlantik Paktı
M.Ö	: Milattan Önce
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SDA	: Demokrat Eylem Partisi
vb.	: ve benzeri
çev.	: Çeviren
s.	: Sayfa

ÖNSÖZ

Aliya İzzetbegoviç, fikir dünyasını inşa ederken toplumun ve insanlığın problemlerine çözüm üretmeyi kendine amaç edinmiş bir lider ve düşündürüdür. Bu gayeyle *İslami Manifesto*, *Doğu-Batı Arasında İslam*, *Tarihe Tanıklığım* ve *Köle Olmayacağız* gibi eserler kaleme almıştır. Çalışmamızın konusu, Balkan tarihinde sergilediği kahramanlıklar ve verdiği mücadelelerle “Bilge Kral” unvanını hak eden Aliya İzzetbegoviç’in fikir dünyasını ele almaktır.

Çalışmamızın birinci bölümünde Boşnak halkının tarihine değinilerek Türkiye için önemine yer verilmiştir. Osmanlı Devleti’nden önce tarihsel gelişimi ve medeniyetlere beşiklik yapan Balkan coğrafyasıyla ilgili bilgiler de kısaca ele alınmıştır. İkinci bölümde düşüncümüzün doğduğu çevreye, eğitim hayatına, etkilendiği şahsiyetlere, eserlerine ve fikirlerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise düşüncümüzün İslamcılık, Panslavizm, kadın hakları, demokrasi gibi konulara yaklaşımı ele alınmıştır. Tüm bu tarihsel örüntü içinde Aliya İzzetbegoviç’in Çağdaş İslam düşüncüsü olarak kabul edilen fikirlerine ulaşmak amaçlarımız arasında yer almaktadır. Tezin hazırlanmasında İslam ansiklopedilerinden, Bosna-Hersek ve Boşnak tarihinden, Aliya İzzetbegoviç’in eserlerinden, Aliya İzzetbegoviç’in verdiği gazete demeçlerinden, YÖK tezdeki farklı alanlardaki tezlerden yararlanılmıştır.

Çalışmamız sırasında desteklerini esirgemeyen danışman hocam sayın Prof. Dr. Tahir ULUÇ’a, ders dönemindeki ve sonrasındaki katkılarından dolayı Sayın Prof. Dr. İsmail TAŞ’a, Sayın Öğretim üyesi Dr. Mehmet HARMANCI’ya ve Bosna’da bizi ağırlayan Sayın Büyükelçi Bakir SADOVIĆ’e, manevi desteğini esirgemeyen eşim İbrahim DALKILIÇ’a teşekkür ederim.

GİRİŞ

Aliya İzzetbegović 1925 yılında Bosna-Hersek'in Bosanski Samaç kasabasında dünyaya gelmiştir. Balkanlar jeopolitik konumu nedeniyle tarih boyunca önemini korumuş, farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Ev sahipliği yaptığı ülkelerin tarihsel geçmişleri birbirlerinden farklılık gösterdiği için ele alınan zaman aralıkları da değişiklik göstermektedir.

Balkanlarda Tuna Nehri doğal bir sınır oluşumuna katkı sağlamıştır. Bölgeye aynı zamanda, Roma toprağı anlamına gelen Rumeli de denilmektedir. Balkanlarda toplamda on iki devlet bulunmaktadır. Bunlar: “Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan, Kosova, Makedonya, Arnavutluk, Moldova, Romanya, Slovakya ve Bulgaristan’dır.”¹ Kısa başlıklar halinde değinilecek politikaların hepsi Balkan coğrafyasının kaderini ve İzzetbegović’in fikir dünyasını anlamamıza tarihsel bir temel teşkil edecektir.

0.1. Amerika Birleşik Devletleri’nin Bosna-Hersek ve Kosova’ya Müdahalesi

ABD’nin Balkanlara yönelik dış politikası II. Dünya Savaşı sonrasında oluşmaya başlamıştır. Büyük çoğunluğu SSCB kontrolünde olan Balkan coğrafyası 25 Aralık 1991 tarihinde SSCB’nin dağılmasıyla güç boşluğuna girmiştir. Bu durum Amerika’nın önündeki engelleri kaldırmış olup, elinde bulundurduğu askeri ve ekonomik güç ile bölgeye nüfuzunu kolaylaştırmıştır. Amerika, üstünlük psikolojisinin gereği olarak küresel güç dengesindeki karar alıcılık makamının tehlikeye girmediği ve dış politika çıkarlarını sarsacak bir durum olmadığı sürece, ülkelerin iç işlerine karışmamayı yeğleyen bir devlettir. Nitekim Balkan coğrafyasında da bu şekilde olmuştur. Yugoslavya’nın dağılması durumu gün yüzüne çıktığında Dışişleri Bakanı James Baker Yugoslavya’nın bütünlüğüne yönelik desteğini belirten açıklamalarda bulunmuştur.²

Amerika, Balkanlarda yaşanan gelişmelerde ilk olarak gözlemci statüsünde kalmıştır. Yugoslavya’nın dağılmasına müdahil olmamıştır. Bunun en baş sebebi

¹ Cemalettin Taşkıran, **Balkanlarda İzlerimiz**, Sarkaç Yayınları, Ankara, 2010, s. 11.

² Tayyar Arı ve Ferhat Pirinççi, “Soğuk Savaş Sonrasında ABD’nin Balkan Politikası”, **Alternatif Politikalar Dergisi**, Sayı 3, 2011, s. 10.

Avrupa'nın ortasında tehdit oluşturabilecek güçlü bir devlet istememesidir. Yaşanacak bölünmelerin kansız meydana gelmeyeceği açık olmasına rağmen, savaş esnasında bölgeye müdahale etmek için birçok sebep doğacağı düşüncesiyle seyirci kalma politikası yürütülmüştür. Fakat Hırvatlar, Boşnaklar ve Sırlar arasındaki çatışmaların bölgede krize dönüşmeye başlamasıyla, yürütülen politika geçerliliğini kaybetmeye başlamıştır. Sırların, Bosnalılar üzerine acımasızca saldırdığı 1992 senesi, Amerikan başkanlık seçimlerinin en yoğun olduğu döneme denk gelmektedir. George Washington geleneği olan ve ikinci kez lider olma ihtimali bulunan H. Bush, ABD'nin menfaati bulunmadıkça Balkanlar'a asker sokmamayı ve yüksek maliyetler içeren bütçelere karşı durma yolunu seçmiştir.³

Değişen politikalar ile ülkelerin kendi durumunu bölgesel güçlere ve uluslararası organizasyonlara bırakarak halletme yoluna başvurmayı denemiş ayrıca dengeleyici ve uzlaştırıcı yollara da başvurmuştur. Bu politika yürütülürken de üstünlük psikolojisinin gereği, güç dengelerinin korunmasına dikkat edilmiştir. İzlenen politika ve Clinton önderliğinde 1995 Şubat ayında ortaya çıkan A National Security Strategy of Engagement and Enlargement (The White House:1995) isimli belge Amerika'nın Avrupa ve Bosna üzerindeki hedeflerini açıkça göstermiştir. Bu belgeye göre, "Hedefi dünya çapında önderlik olan Amerika, bu amacını yerine getirirken seçici bir tavrı benimsemiş ancak çıkarlarını gözeterek mecburi durumlarda kendi başına müdahale etmekten de çekinmemiştir. Balkan politikasını da büyük oranda Avrupa ile güçlü işbirliği etkilemiştir. Amerika'nın Balkanlarda yürüttüğü politika, Orta Doğu halklarına rol model oluşturmuştur. Birleşmiş Milletler'in bölgesel politikalarındaki en büyük değişim 1995 Temmuz ayında gerçekleşen ve bölgedeki BM gücünün de seyirci kaldığı Srebrenitsa katliamıdır. Bosnalı Müslümanlara uygulanan şiddet neticesinde 8000'den fazla Müslüman yaşamını yitirmiştir.⁴ Bu gelişmeler yaşanırken, Amerika'nın en büyük muhalefeti konumunda yer alan Rusya, Amerikan'ın bölgede bu kadar aktif rol almasını istemiyordu. Bu konuda Kremlin Hükümeti Miloseviç ile paralel politikalar izlemeyi tercih ederek bölgedeki varlığını Amerika'ya kaptırmak istemiyordu. Amerika'nın

³ Tayyar Arı ve Ferhat Pirinççi, **a.g.e.**, s. 16.

⁴ Birgül Demirtaş Coşkun, "Kosova'nın Bağımsızlığı ve Türk Dış Politikası", **Uluslararası İlişkiler Dergisi** 7, Sayı 27, 2010, ss. 51-56.

yapmış olduğu politikaları da kendi egemenlik sahasına yapılmış bir müdahale olarak görmektedir. Kremlin'in yaptığı açıklamalar ve uygulamak istediği faaliyetler ile Sovyet rejiminin dağıldıktan sonra içinde bulunduğu durumu kabullenmekte zorluk çektiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Amerika'nın Yugoslavya nezdinde başlatacağı bağımsızlık girişimlerinin domino etkisi yaparak, kendi içindeki toplumlara da etkileyeceği düşüncesiyle çok tedirgin adımlar atılmasına sebep olmuştur. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu beş daimi üyesinden birisi olan Rusya, Amerika'nın BM ile birlikte hareket etmesinin önünü kapatmaktaydı. Amerika'da bölgeye müdahalenin zaruri olmasından dolayı, NATO'yu devreye sokarak olaylara bu yolla müdahale etmek istemişti. Kosova'ya yapılacak müdahaleyi Bosna'dan ayıran farklardan bir tanesi de budur. Bosna'ya müdahale BM nezdinde yapılırken, Kosova'ya yapılacak müdahale NATO kontrolünde gerçekleşmiştir. Bu durumu kabullenemeyen Yeltsin, "Amerika öncülüğündeki bu müdahalenin özünde NATO'nun XXI. yüzyıla Dünya Jandarması üniformasıyla girme çabasının" bulunduğunu belirtmiştir. Rusya'nın bu durumu kabullenmeyeceği ortaya çıkmış ve iki büyük güç arasında kalan Miloseviç, eğer Amerika'nın isteklerini kabul etmezse NATO operasyonlarının devam edeceğini söylemiştir. Rusya'nın bu durumdan rahatsız olduğunu ve bu sebeple Yugoslavya'ya baskı kurduğunu belirtmiştir.⁵

NATO müdahalesi sonrasında Kosova yönetimi fiili olarak el değiştirerek BM Kosova Komisyonu tarafından yönetilmeye başlanacaktır. Resmiyette BM kararlarına göre Kosova Sırbistan'ın bir parçası olarak tanınsa da Belgrad yönetiminin etkisinin bölge üzerinde kalmadığı açıkça görülmekteydi. Kosova Komisyonunun görevleri de adeta Kosova'nın bağımsızlık sürecini hızlandırmak için kurulduğunu doğrulamaktadır. Kosova Bosna-Hersek ve diğer devletler için önemini her zaman korumuştur. Bosna-Hersek 1 Mart 1992 tarihinde bağımsızlığını kazanmış, Kosova ise 17 Şubat 2008 tarihinde bağımsızlığını kazanarak Amerika da gerek toplumsal, gerekse idari kademedeki bölge ile olan bütünleşmesini gerçekleştirmiştir.⁶

⁵ Tayyar Arı ve Ferhat Pirinççi, **a.g.e.**, ss. 9-11.

⁶ Birgül Demirtaş Coşkun, **a.g.e.**, ss. 51-86.

0.2. Almanya'nın Balkan Politikası

Napolyon Savaşları'nın sona ermesi üzerine bozulan Avrupa düzeni 1814 Viyana kongresiyle yeniden düzene oturtulmaya çalışıldı. Fakat birçok konuda anlaşmazlıkların yaşanması, oluşturulmaya çalışılan yapıya zarar vermektedir. Almanların, ekonomik ve idari yapılarının gelişmesi sonucunda Fransa'da başlayan, milliyetçilik akımının etkisine girmesine etken oluşturmuştur. Bu esnada genç aydınlar çeşitli akımların da etkisiyle daha fazla hak talep ettiler. Bir müddet devam eden savaşlar ve mücadeleler neticesinde 1871'de Alman prensliklerinin birleşmesi sağlanarak Otto-von Bismarck önderliğinde Alman İmparatorluğu kurulmuştur.⁷

Almanya ile birlikte Avrupa kıtasında bulunan Balkan coğrafyası içten içe kaynamaktaydı. 1830'da Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesi, birçok Balkan devletini de bağımsızlık konusunda teşvik etmişti. Yeni kurulan Alman İmparatorluğu bölgede yaşanan gelişmelere karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne saygı duyduğunu dile getirmekte fakat farklı etnik kökene sahip olan bu milletlerin küresel destekçilerinin etkileriyle bölgede bir dünya savaşının çıkmasından endişe duymaktaydı.⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun kötüleşen durumu, dönemin küresel güçlerinin iştahını kabartmakta ve demografik yapının bulunduğu coğrafya, bu devletleri heyecanlandırmaktadır. 1878'de Berlin'de toplanan bu devletler imparatorluk topraklarının geleceği konusunda uzlaşmak için toplanmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünü destekleyen Almanya'nın böyle bir toplantıya ev sahipliği yaparak kendi politikalarıyla çeliştiği düşünülse bile, Almanya bu durumu namuslu aracı olarak ifade etmektedir.⁹

Almanya'nın izlemiş olduğu politika, büyük oranda uzlaşmacı ve aracı şeklinde devam etse de, ülke çıkarları gereği bu politikasında tavizler verdiği görülmüştür. Avusturya ve Macaristan'ın 1908 yılında Bosna–Hersek'i egemenliği altına almak istemesi de bu tavizlerden bir tanesidir. Almanya'nın stratejileri

⁷ Robert Elford Simmons, "German Balkan Diplomacy 1906-1913 The Genesis and Implementation of a War-Risk Policy", **University Microfilms International**, 1982, s. 291.

⁸ Demirtaş Coşkun, **a.g.e.**, s. 87.

⁹ Birgül Demirtaş Coşkun, "Geçmişten Günümüze Almanya'nın Balkanlar Politikasının Analizi, Değişim mi, Süreklilik mi?", **Avrasya Dosyası Dergisi**, Sayı 1, 2008, ss. 331-372.

değişiyor mu? Sorusu akıllara gelirken, dönemin Başbakanı Theobald Von Bethmann Hollweg şu ifadeleri kullanmıştır:

“Almanya, bir Balkan gücü değildir. Geçtiğimiz yıl yüksek politika nedenlerinden dolayı siyasi etkimizi Avusturya lehine kullandık. Gelecekte kendimiz için serbest alan bırakmalıyız ve Balkan meselelerine mümkün olduğunca az bulaşmalıyız. Böylece kendi politikamızı özgürce belirleyebilir ve mümkün olduğu kadar kârlı şekilde kullanabiliriz.”¹⁰ Şeklindeki ifadeleri çizgilerinin devamı ve Alman çıkarlarının üstünlüğü konusunda ki fikirlerinin değişmediğinin beyanıdır. Nazi Almanya’sına kadar inişli çıkışlı da olsa bu politikasına devam ederek bir dönemi tamamlamıştır.

Hitler sonrası dönemde Almanya, Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmış durumdaydı. Batı müttefiki olan Federal Almanya Cumhuriyeti ve Sovyet müttefiki olan Alman Demokratik Cumhuriyeti (Doğu Almanya), Federal Almanya’nın öncelikli gündemi bu bölünmüşlük durumunun yeniden nasıl birleştirileceği olmuştur. İlk kez sosyalist bir devlet olan Tito önderliğindeki Yugoslavya’nın, Federal Almanya’yı tanıması Balkan coğrafyası için olumlu bir gelişmedir. Savaş nedeniyle iki ülke arasında anlaşmazlıklar mevcut olsa da ekonomik ilişkiler hiçbir şekilde sekteye uğramamıştır. Hatta öyle ki Batı Almanya, Yugoslavya’nın en büyük ticari ortağı konumuna yükselmiştir.¹¹ Soğuk savaş sonrası Yugoslavya’nın dağılması süreci gün yüzüne çıkınca, Almanya ilk olarak Yugoslavya’nın toprak bütünlüğünü savunsa da çok geçmeden Yugoslav halklarının bağımsızlık hakkına saygı duyduklarını dile getirmiştir. Hatta bağımsızlığını kazanan devletleri tanımasını için Avrupa toplumuna baskı yapmaya başlamış ve muhalif seslere karşı sıkı bir çalışma yürüterek Yugoslavya’dan ayrılan devletleri tanıtmayı başarmıştır. Bu erken tanıma işlemi 1990’da birleşen Almanya’nın en çok tartışma oluşturan dış politika kararı olmuş ve başta Amerika, Fransa olmak üzere çok ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Almanya’nın aldığı kararların savaşı iyice körüklediğini savunan Fransa

¹⁰ Robert Elford Simmons, **a.g.e.**, s. 293.

¹¹ Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi**, 1.Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2006, s. 268.

eski Dışişleri Bakanı Roland Dumas Almanya'nın bu tutumundan en çok rahatsız olan taraflardan birisi olmuştur.¹²

0.3. Rusya'nın Balkanlar Politikası

Rusya güçlü bir devlet kurabilmek için Çar I. Petro'dan itibaren yeni politikalar geliştirmeye başlamıştır. Bu politikaların başında ise sıcak denizlere inme ve Balkanlarda yayılma stratejisi yer almıştır. Rusya'nın bu idealleri doğrultusunda önüne çıkabilecek en büyük engel Osmanlı Devletidir. 1850'den sonra yoğun bir şekilde Balkan politikasını benimseyen Rusya dış politikasını Balkan coğrafyasına çevirmiştir. Rusya'nın Balkan coğrafyasına yönelmesinde bölgede bulunan Slav kökenli halkın etkisi de büyüktür. Slav kökenli Balkan uluslarını hâkimiyeti altına alabilmek için "Panslavizm" adı altında bir politika yürütmeye başlamıştır. İlerleyen tarihlerde Balkan ulusları arasında Osmanlıya karşı çok yoğun bir isyan hareketi başlamıştır. 1877-78 (93 harbi) sonrasında Slav kökenli Balkan milletlerinin çoğu bağımsızlığını kazanmıştır. Rusya Balkan bölgesinde ağır kayıplar vermiştir. Sonuç olarak 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos antlaşması ile savaş sona ermiştir. Anlaşmanın mahiyetinden ötürü büyük devletler anlaşmaya ciddi itirazlar gösterince, bu anlaşma hükümsüz kalarak Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalanmıştır.¹³

Rusya'nın gayretleriyle Balkan Slavlarının büyük bir kısmı savaş neticesinde bağımsızlıklarını kazanmış ancak Rusya, İstanbul ve boğazlara sahip olamamıştır. Bu durum ise Rus Panslavistler arasında büyük bir hayal kırıklığına sebep olmuştur.¹⁴ Rusya 1993'te ülkesindeki ekonomik kriz sebebiyle Balkan bölgesini Avrupa'ya bırakmak zorunda kalmıştır.

1994 yılı olduğunda ise Rusya, en önemli dış politikalarından birisinin Balkanlarda yaşanan krizler olduğunu dile getirmiştir. Avrupa'nın Balkan bölgesindeki politikası Rusya için beklenmedik bir hamle olmuştur. Rusya bölgedeki var olan etkisini kaybetmemek için birçok alanda çalışma yürütmüş ve Sırbistan'a askeri üs açmayı planlamıştır.

¹² Michael Tumann, "Between Ambition and Paralysis, Germany's Policy Toward Yugoslavia 1991-1993", *Nationalities Papers*, Cilt 25, Sayı 3, 1997, s. 581.

¹³ Hüseyin Yorulmaz, *Osmanlı'nın Batı Yakası Bosna*, 3f yayınevi, İstanbul, 2007, ss. 20-25.

¹⁴ a.g.e., ss. 270-271.

Tüm bu çabalara rağmen Rusya bölgede istediği etkiyi oluşturamamıştır. Ayrıca AB'ye ve NATO'ya karşı bir başkaldırı olarak gösterilmeye çalışılan "Priştina'ya Hücum" adlı operasyon, sembolik bir etkiden öteye geçememiştir. Rusya yürüttüğü dış politikanın olumlu sonuç vermediğini görünce olayı örtme çabasına girmiş ve başka yollar denemiştir. Rusya Balkanlarda savaş sonrası dönem için ülkenin yeniden imarı ve inşasında önemli ölçüde destek gerektiğinin farkındadır. Rusya'nın içinde bulunduğu ekonomik kriz göz önüne alındığında Avrupa Birliği ve Amerika'nın bölgede ekonomik etkisinin daha fazla olacağı aşikârdır.¹⁵

Şüphesiz ki savaşın sona ermesi bütün taraflar için olumlu bir gelişmedir. Avrupa'yı karşısına alan Rusya, savaşın sona ermesiyle yeni bir strateji geliştirerek siyasi ilişkilerini devam ettirmiş ve Avrupa'yla yeni anlaşmalar yapma yoluna gitmiştir. Sonuç olarak Rusya, her dönemde sıcak denizlere inme politikasından vazgeçmemiştir. Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte yapılan büyük hatalar, Balkanların Avrupa'yla yakınlaşırken Rusya ile arasının açılmasına sebep olmuştur.

0.4. Balkanlar ve Türkiye (Osmanlı Devleti)

Rusya ile Soğuk savaşın sona ermesi ve ardından Yugoslavya'nın dağılmasıyla Balkan coğrafyası önemli çatışmaların yaşandığı bir yer haline gelmiştir. Yaşanan çatışmalar büyük insanlık dramlarına ve bölge haritasının birkaç kez değişmesine neden olmuştur. 21 Kasım 1996 yılında Dayton Antlaşması ile beklenen barış ortamı oluşmamıştır. Sırbistan ve Kosova arasındaki azınlık sorunu iki ülke arasında gerilimlere sebebiyet vermiştir. Balkanlar çok kültürlü bir bölge olduğu için barış ve huzur ortamının tam olarak sağlanması gerekmektedir. Bölge, yalnızca bu topraklarda yaşayan halk için değil, ihtisas edilecek huzur ortamından büyük kâr elde edecek küresel güçler içinde büyük öneme sahiptir.

Türkler ilk kez 1261'de Selçuklu sultanı II. Gıyaseddin Keykavus ile Balkan bölgesi olan Romanya ve Bulgaristan'a (Dobruca) yerleşmişlerdir. Osmanlı devleti ise 1353'te Çimpe kalesinin alınmasıyla Balkan bölgesine adım atmıştır. Osmanlı Devleti'nin bölgede hâkimiyeti uzun yıllar sürmüştür. Halk, Osmanlı Devletinin

¹⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Balkan Ülkeleri ile İlişkiler", <http://www.mfa.gov.tr/balkanlar-ile-iliskiler.tr.mfa>, (08.02.2019).

hâkimiyeti ile huzurlu bir hayata sahip olmuştur. Osmanlı Devleti Balkan savaşlarından sonra bölgedeki hâkimiyetini koruyamamıştır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Balkanlar ile aramızda bir takım siyâsî kopukluklar yaşansa da Balkan halkının Osmanlı Devletine ve Türkiye Cumhuriyetine olan sevgisi devam etmiştir.¹⁶

1918 yılında Birinci dünya savaşıyla birlikte Osmanlı devleti ağır yenilgiler almıştır. Birinci dünya savaşından sonra Avrupa devletlerinin yayılmacı politikasına karşı Osmanlı devleti, Balkan bölgesinde çeşitli politikalar izlemiştir. Bunlardan birisi olan Balkan Paktı Balkanlara sahip çıkma çabalarının göstergesidir. Soğuk savaşın başlamasıyla birlikte tüm çabalar boşa çıkmıştır. NATO üyesi olan Türkiye, Balkan coğrafyasındaki varlığını sürdürmemiştir. Tek taraflı bir politika yürütülmeye başlanmış ve Avrupalı devletlerin yayılmacı politikasından Balkan coğrafyası da etkilenmiştir. Türkiye ise 1990 yılından itibaren kontrollü bir dış politika tutumu içine girmiştir.¹⁷ Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasi durum neticesinde, Balkanlarda sorunlara çözüm arama çabası hiçbir zaman sonlanmamıştır. Bu bölgede yetişen siyasi fikir adamları hem bölgenin hem de insanlığın sorunlarına çözüm aramışlardır. Aliya İzzetbegoviç'te bu düşünürlerden birisidir.

İslam dünyasının problemlerine değinen Aliya İzzetbegoviç'in fikirlerini ve onu oluşturan kimliğini anlamak için Balkan coğrafyasının da iyi anlaşılmasının gerekli olduğu aşikârdır. Bu toprakların tarihsel sürecinin bilinmesi Aliya'nın çağdaş İslam düşünürü olarak katkılarının anlaşılmasını sağlayacaktır.

Bölge çok kültürlü etnik kimliklere ev sahipliği yaptığı için Aliya İzzetbegoviç gibi İslam dünyasına ve kendi coğrafyasının problemlerine ışık tutmayı amaçlayan bir çağdaş İslam düşünürünü karşımıza çıkarmıştır. Bir fikir ve siyaset

¹⁶ Muhammed Musab, "Balkan coğrafyası neresidir? ABD, Almanya, Rusya'nın Balkan Politikaları Nelerdir? , Bu bağlamda Türkiye'nin Balkan stratejisi ne olmalıdır?", **Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı Gazi Üniversitesi**, Ankara, 2016, s. 24.

¹⁷ T.C. Dışişleri Bakanlığı, "**Balkan Ülkeleri ile İlişkiler**", <http://www.mfa.gov.tr/balkanlar-ile-iliskiler.tr.mfa>, (08.02.2019).

adamı olan düşünürümüzün hayatı bize Balkan coğrafyasında neler yaşandığına dair en iyi bilgiyi vermektedir.¹⁸

Üniversite hayatında ilgisini filozoflara yöneltmiştir. Marx, Weber, Immanuel Kant, Fazlurrahman, Mevdûdî, Cemâleddin Afgânî gibi filozofların eserlerini okumuştur. Düşünürümüz, kendini geliştirirken aynı zamanda çağının problemlerine, ulusların sorunlarına, Müslümanların buhranlarına çözüm aramıştır. O, İslam dünyasının problemlerine değinerek zaman zaman tepkilerle de karşılaşmıştır.¹⁹

Düşünürümüz, yaşadığı çağın problemlerine çözüm arayışı içine girmiştir. Doğup büyüdüğü coğrafyanın çözüm gerektiren problemlerinin olması da bu duruma etkindir.²⁰ Hayatının büyük bir kısmını halkını savaştan kurtarmak ve ideal düzeni sağlamak için harcadığını verdiği demeçlerde görmekteyiz.

Bir döneme tanıklık eden düşünürümüz sadece siyasetle uğraşmadığı için çağdaş İslam düşünürü olarak da tarihe geçmiştir. İçinde bulunduğu dönemi daha iyi anlamak için çalışmamızı tarihsel seyir içinde konumlandırdık. Aliya hakkında sosyolojik, psikolojik tahliller yapılmış farklı alanlarda incelenmiştir. Tüm bu çalışmaların ve yapılan araştırmaların ışığında çağdaş İslam düşünürü olarak Aliya İzzetbegoviç'i ele almış bulunmaktayız.

¹⁸ Aliya İzzetbegoviç, **Tarihe Tanıklığım**, çev. Rahman Âdemi 2.Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 15-30.

¹⁹ Aliya İzzetbegoviç, **a.g.e.**, ss. 16-40.

²⁰ Aliya İzzetbegoviç, **a.g.e.**, ss. 169-175.

BİRİNCİ BÖLÜM

BOŞNAK TARİHİNE BAKIŞ

1.1. Balkan Devletlerine Genel Bakış

Balkan bölgesi Avrupa'nın güney doğusunda yer alan önemli bir geçittir. Balkan terimi sık ağaçlarla kaplı orman anlamına gelen Türkçe bir terimdir. Bu bölgede sık ağaçlarla kaplı ormanlar bulunmaktadır. Hemen hemen her yerinde bulunan bu ormanlık alan Balkanların dikkat çeken yeryüzü şeklidir.²¹

Stratejik açıdan önemli bir konumda olan Balkanlar, Asya ve Avrupa'nın kavşak noktasında yer almaktadır. Konumu sebebiyle her zaman önemini korumuştur. İki doğal sınır, Balkanları dışarıdan gelecek tehlikelere açık hale getirmektedir. Bunlar; Tuna ve Sava nehirlerinin birleştiği yol ile Belgrad bölgesidir.

Balkan bölgesi, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçmeden önce birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Balkan coğrafyasında bulunan Arnavut ve Slav halkın kökeni M.Ö. V. yüzyıla dayanmaktadır. İlk örgütlü devlete sahip olan Trakyalılar Arnavutların atalarıyken, Avarlarla sıkı bir ilişki kuran Slavlar ise bugünkü Sırbistan devletini oluşturmaktadır.²² Balkanlardaki diğer bir devlet olan Yugoslavya ise Hırvat, Sırp ve Sloven krallıklarının bir araya gelmesinden oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu bölgede Hırvatistan, Sırbistan, Eflak ve Karadağ, Bosna-Hersek, Makedonya, Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya devletleri varlıklarını sürdürmektedir. Balkan coğrafyasını daha iyi anlayabilmek için bu devletleri ele almak yerinde olacaktır.

1.1.1. Yugoslavya

Yugoslavya, eski ve yeni Yugoslavya olarak tarihte iki kısma ayrılmıştır. Sırp, Hırvat ve Sloven krallıklarının sona ermesiyle beraber, birbirinden farklı toplulukları bünyesinde barındıran Yugoslavya, % 33 Ortodoks, % 49 Katolik Hristiyan ve % 17 oranındaki Müslümanlara ev sahipliği yapmaktadır. Başka ulusları bünyesinde barındırmasına rağmen asimile politikasıyla Ortodoks Sırların

²¹ Osman Karatay ve Bilgehan Gökdağ, **Balkanlar El Kitabı**, 1.Baskı, Öncü Basım Evi, Ankara, 2006, ss. 16-36.

²² Barbara Jelavich, **a.g.e.**, ss. 11- 40.

yönetiminde ve isteğinde bir krallık oluşturulmak istenmiştir. Bu ulusçu anlayışı da gerçekleştiremeyen Sırp, farklı etnik grupları bünyesinde taşımasına rağmen ortak bir payda belirleyememiştir.²³

1.1.1.1. Josip Broz Tito Dönemi

1930 yılında Tito'nun Yugoslav Komünist partisinin başına geçmesiyle yeni bir dönem başlamış oldu. Tito, Yugoslavya'nın ezilen halklarından bahsederken Makedonlar, Karadağlılar ve Müslümanları da bu kategoriden sayıyor ve birlik çağrısı yapıyordu.²⁴ Almanlara ve Sovyetlere tampon bölge oluşturulan Yugoslavyada, II. Dünya savaşı sonrası Almanların yenilmesiyle Tito'nun Boşnaklar tarafından desteklenen "ulusların kardeşliği" ideolojisi karşılık bulmuştu. Almanlara yaklaşan Yugoslavya hükümeti halkın desteğini de alarak "Savaş, anlaşmadan daha iyi" sloganıyla Alman yönetiminin tepkisini çekerek, savaşın başlamasına neden olmuştur.²⁵

Ülkenin yönetimine Tito ve arkadaşları geldikten sonra Yugoslavya ülkesinin bağımsız bir ülke olduğunu diğer devletler de kabul etmiştir. Tito ve arkadaşlarına göre ulusçuluk bir burjuva ideolojisiydi. Tito'nun politikasında Kapitalist sistem sona erip sosyalizme geçildiğinde, ulusların arasındaki anlaşmazlıklar sona erecekti. Tito ulusların serbest bir biçimde kültürel gelişmeleri sonucu ulusçuluğu aşacaklarını öngörmekteydi. Tüm bu politikalar ışığında Tito dönemi, baskıcı ve merkezîyetçi politikalar izlememiştir. Oluşturduğu bu politika sayesinde Yugoslavya'da huzur ortamı sağlanmıştır. Tito'nun ölümünden sonra Yugoslavya birliği dağılmıştır. Sırp yönetimi ele geçirdiğinde "Tüm uluslar eşittir." Sloganı, yerini "Tüm Sırp tek çatı altında" sloganına bırakmıştır.²⁶

Birincisi 1991 yılında, ikincisi 1995 yılında ve üçüncüsü 1999 yılında Kosova savaşında binlerce insanı öldüren Sırp, 1999'da NATO müdahalesiyle

²³ Osman Karatay, **Balkan Tarihi 1.cilt**, 1.Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 2007, ss. 20.-23.

²⁴ İlhan Uzgel, **Sosyalizmden Ulusçuluğa: Yugoslavya'da Ulusçuluğun Yeniden Canlanması**, AÜSBF Dergisi, Ankara, Sayı:1, 1992.

²⁵ Osman Karatay, **Balkan Tarihi 2.cilt**, 1.Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 2007, ss. 10-19.

²⁶ Barbara Jelavich, **a.g.e.**, s. 18.

Hırvatistan, Bosna ve Kosova'dan kovulmuştur. Yugoslavya'nın dağılması Balkanlarda yeni devletlerin doğmasına zemin hazırlamıştır.²⁷

1.1.2. Sırbistan

Yugoslavya dağıldıktan sonra Sırbistan kendi kimliğine bürünme çabasına girmiştir. Sırbistan'ın % 66'sını Sırlar, % 16'sını Arnavutlar, % 3'lük kısmını Boşnaklar ve % 10'luk kısmını Çingen, Türk, Bulgar ve Romenler oluşturmaktadır.²⁸ Yugoslavya'nın dağılmasından sonra NATO'nun ambargo uygulamasıyla Sırbistan devleti uluslararası spor müsabakalarına bile katılamayacak duruma gelmiştir. Bu durum halk tarafından Sırp milliyetçiliğinin yükselmesine ve mağduriyet hissedilmesine sebep olmuştur.²⁹

Sırp milliyetçiliği artarak Bosna'ya savaş açılmasına ve Miloseviç'in devlet başkanı olarak seçilmesine, soykırımı gidecek sürecin başlamasına neden olmuştur. Kosova'yla gergin bir ilişkiye sahip olan Sırbistan, Kosova'yı daha çok önemsemeye başlamıştır. Bunun nedeni ise ikinci Kudüs olarak kabul edilen Ortodoks kilisesinin burada oluşudur. Sırlar için Kosova "Kudüs" hükmündedir. Miloseviç, Kosova yanlısı bir tutum sergileyince Sırlar bölgeden bir kez daha sürgün edilmiştir. NATO tarafından Kosova halkını Slavlaştırma politikası Bosna savaşı kadar yumuşak karşılanmayarak Sırbistan'ın Avrupa tarafından yalnız bırakılmasına neden olmuştur.³⁰

1.1.3. Karadağ ve Eflak

Karadağ ve Eflak bölgesinin % 43'ünü Karadağ halkı, % 32'sini Sırlar, % 8'ini Boşnaklar, % 5'ini Arnavutlar oluşturmaktadır. Toplumun % 75'i Ortodoks, % 13'ü Müslüman, % 12'si Katolik'tir. Sırbistan bünyesinde bulunan Karadağ, Miloseviç yönetimi başa geldikten sonra Miloseviç yandaşları tarafından yönetilmeye başlanmıştır.³¹

²⁷ Barbara Jelavich, **a.g.e.**, ss. 35-38.

²⁸ İhsan Durdu, **Balkan Siyasi Tarihi**, 1.Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 10-17.

²⁹ İhsan Durdu, **a.g.e.**, ss. 32-34.

³⁰ İhsan Durdu, **a.g.e.**, ss. 35-37.

³¹ Osman Karatay, **Türklerin Kökeni**, Kripto Kitaplar Yayınları, Ankara, 2011, ss. 65-70.

Karadağ, yapılan uygulamanın doğru olmadığını anlayarak Miloseviç yanlısı yönetime tepki göstermiştir. Kosova konusunda kararlılık gösterip halkın cepheye gitmesine karşı çıkmıştır. Karadağ, Hırvatistan'a saldırmış ve Bosna savaşına da destek vermiştir. Karadağ, Sırbistan'ın Miloseviç yanlısı tutumundan bağımsızlık yoluna çıkan bir yön izlemeye devam ederek 2006'da bağımsızlığını ilan etmiştir.³²

1.1.4. Kosova

Sırlar, Kosova'da en büyük manastır ve kiliseyi inşa ettikleri için kendilerine bu bölgeyi ikinci Kudüs olarak ilan etmiştir. Kosova'nın tarihine bakıldığında ise Arnavutların tarih boyunca bu bölgeye hâkim olduğu görülmektedir. VI. yüzyıldan IX. Yüzyıla kadar Slav akınlarına maruz kalan Kosova, Slavlaştırılmaya maruz bırakılmıştır.³³ Sırlar, Ortodoks kilisesini Kosova yakınlarına inşa ettikleri için bu bölgeyi kendilerine hak görmekteydiler. Ayrıca Arnavutların Kosova'da geçmişlerinin olmadığını iddia etmektedirler.

Bu iddiayı VI. ve XI. yüzyıllar arasında Arnavutlara ait herhangi bir bilgi bulunmaması da desteklemektedir. Arnavut tarihçileri, İlliryalılar zamanından bu yana yani antik dönemden beri atalarının Kosova'da yaşadığını savunmaktadırlar. Kosova sorununun temelini oluşturan bu söylemler savaşa neden olmuştur. Kosova'nın Sırbistan'a bağlı kalmasını savunanlar olduğu gibi yarı bağımsız şekilde kalmasını savunan NATO birliği kararı da bulunmaktadır.³⁴

1.1.5. Bosna-Hersek ve Boşnaklar

Bosna bölgesine hâkim olan Bizanslılar, Hun Türklerinin akınlarından sonra bölgeyi Türklere bırakmışlardır. Bosna nüfusunun % 48'ini Boşnaklar, % 37'sini Sırlar, % 15'ini Hırvatlar oluşturmaktadır. % 40'ı Müslüman olan toplumun % 31'i Ortodoks, % 10'u Katolik ve % 14'ü diğer dinlere mensuptur.³⁵ Balkan coğrafyasında Müslüman nüfusunun en çok bu bölgede olması Bosna Hersek'i

³² İhsan Durdu, **a.g.e.**, ss. 97-98

³³ Erhan Türbedar, "Kosova Sorunu Yarım Bırakılmış İş", **Stratejik Analiz Dergisi**, Sayı 5, Ankara, 2004, ss. 59-65.

³⁴ Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi 2. Cilt (18. ve 19. Yüzyıl sorunları)**, 1. Basım, Küre Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 151-153.

³⁵ Refik Korkud, **Bulgar Yönetimi ve Tarihi Yalan**, Simurg Kitabevi, Baskı 1, İstanbul, 1986, ss. 1-20.

önemli kılmaktadır. Yüz ölçümü olarak da Yugoslavya'dan büyük olması bölgeyi Sırlar için cazip hale getirmiştir.³⁶

Osmanlı öncesi Balkanlardaki Türk nüfusuna bakıldığında Türklerin kurduğu ilk devlet olan İskitler, Balkanlarda karşımıza çıkmaktadır. Türk destanlarında karşımıza çıkan Saka Türkleri, Alp Er Tunga destanlarında bolca kahramanlıklarından bahsedilen bir Türk boyudur. M.Ö. 503 yılında büyük İskender, Tirmiz yakınlarına girerek bölgeyi fetih etmiştir.³⁷ Büyük İskender imparatorluğunun yıkılmasından sonra bölgede kurulan Greco-baktria devletinin sınırları, kuzeyde Hun Türklerinin egemen oldukları alana kadar uzanmıştır.³⁸

Böylece tarihi belgelere bakıldığında Türk tarihinin ilk bölümü tamamlanmış, yeni doğan Büyük Hun kültürü kendini göstermeye başlamıştır. Makedonya ve Balkanlar'a tarih boyunca çeşitli kavimler yerleşmiştir. Kayıtlarda bulunan: Vandallar, Vikingler, Romalılar, Bulgar, Peçenek, Oğuz ve kuman boylarıdır.³⁹ Büyük Hun devleti hükümdarı Attila ise 447 yılında kalabalık bir orduyla beraber Belgrad, Niş, Üsküp, Selanik, Trakya, İstanbul surlarına kadar dayanmıştır. Paniğe kapılan Bizans devleti bölgeyi yüksek haraca bağladıktan sonra geri dönmüştür. Makedonya ve Balkanlar tarih boyunca Avrupalıların işgaline uğramıştır.⁴⁰

Balkanlarda Hristiyanlık, Musevilik, Müslümanlık dinlerinin her biri görülmüştür. Avrupa'ya geçit olan bu coğrafyada Ortodoks ve Katolik mezheplerin baskın yanları araştırmamızda dikkat çeken noktalardan biri olmuştur. İslamiyet'ten önce Balkan coğrafyasında izlenen Hristiyan asimilasyon çalışmaları hiçbir zaman toplumu refaha ulaştırmamıştır. Osmanlı hâkimiyetiyle beraber bu dönemde Balkanlarda yaşayan Türkler, Türk olmayan Müslümanlar, Ortodoks, Katolik ve Protestan Hristiyanlar ile Yahudiler 1371-1912 yılları arasında Osmanlı hâkimiyetinde huzur içinde yaşamışlardır.⁴¹

³⁶ Yusuf Hamzaoğlu, **Balkan Türklüğü Cilt 1**, Focus Basım, Üsküp, 2010, s. 34.

³⁷ **a.g.e.**, ss. 30-35.

³⁸ **a.g.e.**, ss. 40-45.

³⁹ Hüseyin Yorulmaz, **a.g.e.**, ss. 11-21.

⁴⁰ Yılmaz Öztuna, **Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi**, Hayat Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 1963, ss. 57-71.

⁴¹ **a.g.e.**, ss. 48.

1.2. Osmanlı Döneminde Boşnaklar

Balkan bölgesi, Asya ve Avrupa kıtaları için önemli bir geçiş noktasıdır. Birçok medeniyete ev sahipliği yapması sebebiyle etnik çeşitliliği fazladır. Bu medeniyetlerden ilki Roma imparatorluğudur. Romalılar, X. yüzyılda Bosna-Hersek bölgesinde varlığını sürdürmüştür. Roma imparatorluğunun yıkılmasından sonra bölge Ostragot ve Vizigotlar'ın daha sonrada Bizansların hâkimiyetine geçmiştir. Balkanların dengesini değiştiren güç, Karadeniz'in kuzeyinden gelen Hun göçleri olmuştur.⁴²

Hun Türkleri, IV. yüzyıldan başlayarak orta Avrupa'ya kadar ilerlemiştir. Hun hâkimiyetinden sonra Avarlar, Bulgarlar, Peçenekler ve Kıpçak Türk boyları Karadeniz'in kuzeyinden gelerek Balkan bölgesinde ve Orta Avrupa'da uzun süre varlıklarını sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'ı hâkimiyeti altına alması, 1349 Kosova savaşında Sırp'ların yenilgiye uğramasından sonra olmuştur.⁴³

Balkanların, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmesiyle Balkan coğrafyasındaki milletler, Osmanlı Devleti'nin hoşgörülü politikaları sayesinde huzur içinde yaşamışlardır. Osmanlı Devleti'nin fethettiği bölgelerde insanları din değiştirmeye zorlamaması, hoşgörülü bir din anlayışı benimsemesi ve bunun yanında vergi yüklerini de hafifletmesi Osmanlı düzenini benimseyen Balkan coğrafyasını günümüze kadar getirmiştir.⁴⁴

Osmanlı devletindeki hukuk sistemi, İslam hukukuna dayanmaktadır. İslam hukuk kurallarına göre hiç kimse zorla Müslüman yapılamaz, zorlama yaptırılırsa da cezaya çarptırılırdı. Hoşgörülü anlayış sebebiyle Balkanlarda İslam'ı seçme süreci hızlı bir şekilde devam etmiştir. Bu duruma sebep Anadolu'dan Balkanlara göç hareketinin olmasıdır. Bir diğer sebep ise çeşitli Tarikatların (Bektaşilik ve Sünnilik) insanlar üzerinde olumlu etki bırakmasıdır. Bu tarikatlar, Hristiyan halkın arasında İslam'ın yumuşak ve kabul edilebilir yollardan yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Sünnilik üzerinden Müslüman olmaya kıyasla, Bektaşilik öğretileri

⁴² Hüseyin Yorulmaz, **a.g.e.**, s. 10.

⁴³ Hüseyin Yorulmaz, **a.g.e.**, s. 11.

⁴⁴ Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 1-10.

Müslümanlığa geçişi yumuşatmıştır.⁴⁵ Bektaşilik; Hristiyan yortuları, Azizleri ve değerlerini önemsiyor kendi içerisinde harmanlayabiliyordu. Hristiyan “Azizlere”, “Hızır” ismiyle değer verilmesi, Balkanlarda halkın İslam’ı kolayca benimsemesine sebep olmuştur. Bosna, Arnavutluk ve Kosova gibi bölgelerin batı yakalarında vergi kolaylığı ve ekonomik bazı getirilerinden dolayı İslamiyet’e geçiş daha da hızlı olmuştur.⁴⁶

Balkanlardaki Osmanlı barışının uzun sürme gerekçelerine bakıldığında ise Osmanlı’nın devlet politikasının önemli rol oynadığı görülmektedir. Bu politikaların bazıları şunlardır; İskân politikası, Tımar sistemi ve toprak sistemi, devşirme ve millet politikaları. Bu politikaları açıklamak Osmanlı devletinin Balkanlardaki huzuru nasıl sağladığını anlamamıza yardımcı olacaktır. Özellikle bir Türkleştirme politikası izlenmemekle birlikte zorunlu ya da istekli iskân politikaları sayesinde tarım arazilerinin gelişmesi ve genişlemesi için Balkanlarda ve Doğu Akdeniz kıyılarında yaşayanları kırsal bölgelere göç teşviki yapılmıştır. Toprak çeşitli bölümlere ayrılmıştır. Bosna, Hasburg sınırındaki toprakların sahiplenilmesi şartıyla verildiği görülmektedir.

Toprak, hak sahibi tarafından işlenir ancak Osmanlı Devleti’nin malı sayılırdı. Bu sisteme “Tımar” sistemi denirdi. Hangi dinden veya etnik kökenden olursa olsun köylüler tımar sahibine yani hak sahibine “çift resmi” denilen vergi öderlerdi. Tımar sistemi babadan oğula geçen bir sistem değildi. Tımar sisteminin çeşitleri de bulunmaktadır.⁴⁷ Tımarlı sipahi denilen tımar çeşidi toprağın asker tarafından işlenmesiydi.⁴⁸ Toprağın sadece geliri üzerinde hak sahibi olan tımarlı, toprağın sahibi değildi. Düzen ve güveni sağlamak, ayrıca savaş çıktığında savaşa katılmakla görevliydi. Osmanlı Devleti’nde tarım ürünlerinin devamının olması için, kasabadan kente göçmek isteyen köylüye, çift bozan vergisini ödemesi halinde kasabadan göç izni verilirdi. Balkan bölgesinde yaşayan Hristiyan halk tarım arazilerinin aileler tarafından ekilip biçilmesine ve tarımdan elde edilen gelirin kendilerine kalmasına izin veren bu sistemi benimsemişti. Osmanlı Devleti’ne karşı

⁴⁵ Hüseyin Yorulmaz, **a.g.e.**, ss. 39-51.

⁴⁶ Barbara Jelavich, **a.g.e.**, s. 3.

⁴⁷ **a.g.e.**, s. 8.

⁴⁸ **a.g.e.**, ss. 3-13.

yapılacak herhangi bir ayaklanma durumuna karşı tımarlı sipahi sistemiyle önlem alınmaktaydı.⁴⁹

Osmanlıda devlet sisteminin temelini oluşturan diğer bir politikada devşirme sistemidir. Devşirme Sistemine göre, fethedilen bölgelerde 10 yaşına gelen Hristiyan ailelerin erkek çocukları alınarak İstanbul'a getirilirdi. Burada İslami bir eğitim aldıktan sonra kapıkulu askeri olarak göreve başlar, daha sonra Osmanlı Devleti'nde padişahın yanında farklı görevlere getirilirlerdi. Bu sistem sadece taşra ve kasabalarda uygulanırdı. Kitleler halinde Müslümanlığa geçen Balkan halkı devşirme sistemiyle sarayda çocuklarının eğitim almasını istemekteydiler.⁵⁰

Bir diğer bütünleştirici sistem olan "Millet" ilkesinde ise dil, millet ve din farklılıkları gözetilerek Osmanlı Devleti'nde yaşayan herkes güven içinde bir arada yaşamaktaydı. Bu ilke ile halkın huzur içinde ve saygıyla yaşaması amaçlanmaktaydı. Balkan coğrafyası sadece jeopolitik konumuyla değil aynı zamanda doğal güzellikleriyle de, XVI. yüzyılda seyyahların kitaplarında konu olmaya başlamıştır. XVI. yüzyıldan sonra Osmanlı-Venedik savaşlarıyla Osmanlı Devleti'nin Balkan hâkimiyeti zayıflamaya başlamıştır. Avrupa'da Reform, Rönesans hareketleri, yeni kıtaların keşfi, ticaret kapılarının değişmesi, sermaye birikimi, bilimsel ve teknolojik gelişmelerle beraber bu duruma ayak uyduramayan Osmanlı Devleti'nin gücünün azalmaya başladığı görülmüştür. Bu dönem XVII. yüzyıl buhranı olarak bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin Viyana kuşatmalarında üst üste verdiği kayıplar Sırpların kendilerinde ayaklanma gücü bulmalarına sebep olmuştur. XVII. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı Devleti'nin toprak genişletme politikası yerini denge politikasına bırakmıştır.⁵¹ Karlofça anlaşmasına (1699) kadar bu politika gerilemeye dönüşmüştür. Bu tarihten itibaren Avrupa'da aydınlanma çağı olarak bilinen reformlar başlamıştır. Bu durum XVIII. yüzyılın sonunda ise yerini sosyal reformlara bırakmıştır.⁵²

⁴⁹ Atallah Bogdan, "Balkanlarda Osmanlı Barışı ve Batı Meselesi", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, ss. 15-55.

⁵⁰ a.g.e. ss. 58-65.

⁵¹ Zafer Gölen, **Tanzimat Döneminde-Bosna Hersek**, Baskı 1, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 2010, ss. 50-65.

⁵² Bilgehan Gökdağ ve Erhan Türbedar, "**Balkan Türklüğünün Dil ve Eğitim Sorunları, Balkan Türkleri, Balkanlarda Türk varlığı**", Ankara, 2003, .s. 19.

Çok uluslu Osmanlı Devleti için Avrupa'da başlayan reform hareketleri devletin bekasını olumsuz etkilemiş ve Osmanlı Devleti yaşanan bu gelişmeler karşısında çeşitli önlemler alarak fermanlar yayınlamaya başlamıştır. Tanzimat fermanı, İstanbul'da çok hoş karşılanmasa da Avrupa'daki yankısı güzel olmuştur. Her ne kadar önlem amacıyla bu yola gidilse de Osmanlı hâkimiyeti savaşlar ile Balkan topraklarında zamanla azalmıştır. XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti güç kaybedince Rusların, Baltık denizine inme ülküsü devreye girmiştir. Ruslar güçlenmeye başlamıştır. Aydınlanma fikirleri İtalyanlara, Venedik ve Yunan devleti için fırsat olurken, Balkan coğrafyasının etnik çeşitliliği de aydınlanma fikirleri için uygun zemin olmuştur.⁵³

Bu aydınlanma fikriyle beraber XVIII. yüzyılda devam eden savaş ile Hasburg kapısında önemli göçler yaşanmıştır. Sırlar, buradaki Arnavut Müslümanları göçe zorlamıştır. 1774 yılında İngiltere'nin de desteğiyle Ruslar, Akdeniz'e inme politikası güderek Eflak ve Boğdan'ı işgal etmişlerdir. Balkan savaşlarından sonra Osmanlı Devleti buradaki son toprak parçasını da kaybetmiştir.⁵⁴

1.3. Modern Dönemde Boşnaklar

Dünyanın Doğu ve Batı diye ayrıldığı önemli noktalardan birisi de Balkanlardır. Balkanlar, üçüncü bir coğrafi bölgeyi karşımıza çıkarmaktadır. Boşnakların tarihi ve kültürel yapısı hem Balkanlarda hem de içinde bulunduğu coğrafyadaki diğer milletlerle devam edecektir. Farklı kültürlerin aynı coğrafyada olması göz önünde bulundurulup çözümler bu şekilde üretilmelidir. Osmanlı Devleti'nin 500 yıl boyunca coğrafyada hâkimiyet ve sükûnet dönemini devam ettirmesi, milletlerin özgürlüğüne müdahale etmemesi, tek bir devlet altında toplamayı başarmış olması, Balkan halkının etnik çeşitliliğine gösterdiği saygıyla sağlanmıştır.⁵⁵

Osmanlı Devleti bütün bunları yaparken tarihi ve kültürel dokuya zarar vermeden milletlerin haklarını da gözetmiştir. Müslüman olan Balkan halkına da *Boşnak* adı verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin çöküşüyle beraber Balkan halkı eski

⁵³ Bilal Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, 2.Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978, ss. 48-152.

⁵⁴ a.g.e., ss. 26-45.

⁵⁵ a.g.e., ss. 30-42.

buhranlı dönemine dönmüştür. Daha sonra güdülen politika merkeze belirli etnik grupları yerleştirerek diğer milletleri asimile etme politikasından öteye geçmemiştir. Bu durum BM, Amerika ve diğer güçlü devletlerin istikrarlı bir biçimde güttükleri kapitalist yaklaşımdan başka bir şey değildir.⁵⁶

Rusya hariç Doğu Avrupa'daki bütün eski komünist ülkelerde demokratikleşme hareketleri görülmüştür. Modern dönemdeki Boşnaklara bakıldığında XXI. yüzyıldaki Karadağ ve Sırp-İrlanda bağımsızlık yanlısı seçim politikası güderek Balkanlardaki demokratikleşme sürecini kendi ülkeleri için de desteklemiştir. Karadağ'ın bağımsızlık çağrısı Avrupa'da yankı bulmuştur. 3 Haziran 2016'da Sırbistan-Karadağ bağımsızlığını ilan etmiş, ayrıca süreç hızlı ilerlemiş olacak ki 25 gün sonra da BM'nin 192. üyesi olarak Avrupa Birliği'ne kabul görmüştür.⁵⁷

Balkan devletlerinden biri olan Kosova'nın sorunu ise modern dönemde de varlığını sürdürmektedir. Çoğunluğu Boşnak olan halkın Kosova sorunu temelde Sırp-Arnavut çatışmasına dayanmaktadır. Sırp-Arnavut halkı beraber yaşamış olsalar da Sırp-İrlanda için Kosovalı Arnavutlar hep azınlık olmuşlardır. Sırp-İrlanda en büyük kiliselerini Kosova'ya inşa ederek Kosova'nın kendi topraklarına ait olduğu iddiasından hiçbir zaman vazgeçmemişlerdir. 623 yıl boyunca Osmanlı hâkimiyeti altında olan Arnavutlar, Osmanlı Devleti'nin önemli yerlerinde hizmet etmişlerdir. Saraydaki 292 sadrazamın 28'i Arnavut asıllıdır. 21 Mayıs 2006 seçimleri sonrasında Karadağ özgürlüğünü ilan etmiş, Sırbistan devletinin Kosova halkı üzerindeki hakları Avrupalı devletler tarafından korunmuştur.⁵⁸

Kosova'da on bin Boşnak Türk'ün yaşadığından bahsetmek mümkündür. Kosova'da 80 bin Sırp bulunmaktadır. Kosova'nın zengin yer altı kaynakları olmasına rağmen halkın büyük çoğunluğu geçim sıkıntısı çekmektedir. Son 15 yılda Arnavutların büyük çoğunluğunun Türkiye'ye göç ettiği bilinmektedir. 2000'li

⁵⁶ Mujeebr Khan, "Bosnalı Halkın Yaşama ve Tanınma Savaşı", 1.Baskı, Dayanışma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s.12.

⁵⁷ Erhan Türbedar, a.g.e., s. 59.

⁵⁸ a.g.e., s. 65.

yıllarda Kosovalı Türklerin nüfus sayımında daha az gösterilmesi boykot nedeni olmuştur.⁵⁹

Kosovalı Türklerin, nüfusun % 50'lik oranı oluşturduğu bilinmektedir. Zaman içinde asimile politikasına maruz kalmalarına rağmen nüfusta varlıkları korunmaktadırlar. Kosova Türkleri (Boşnaklar) siyasette de varlıklarını sürdürmektedirler.⁶⁰

Sırbistan'ın Voyvodino bölgesindeki Macarlar, Sırp'ların aşırı milliyetçiliği karşısında ses çıkaramayan bir azınlığa dönüşmüştür. Macarlar, Sırp'lar tarafından bölücülükle ve sınırın tehdit altında olmasının sebebi olarak görülmüştür. XXI. yüzyılda demokrat partisinin yönetiminde olan Sırbistan eşit bir yönetim algısı taşıyordu. Sırbistan, Kosova sorunun çözülmemesi ise her zaman bir sorun olarak kalacaktır.⁶¹ Dış dünyanın Macaristan'a ve Voyvodino'ya bakışı, Sırp'larla Macarlar arasındaki bir husumeti doğrular niteliktedir. Bu konuyla ilgili Amerika'nın beyanında dönemin hükümet sözcüsü James Rubin, bölgedeki Macarlara karşı Sırp'ların sürekli kışkırtıldığını ancak durumun şimdilik sakin olduğunu söylemiştir. Avrupa konseyi ise Sırbistan'dan önce alt gruplara üye yaptığı Voyvodino'nun eksiklerinin olduğunu ve bunları tamamlaması gerektiğini vurgulamıştır.

2002 yılında Yugoslavya'da dâhil olmak üzere Balkan coğrafyasındaki ekonomi oldukça gelişmiş düzeydeydi. Dünya kamuoyu 1990 yılında Voyvodino'nun hemen yanı başında cereyan eden olayların özünde bu gün yaşanan sıkıntıların ne görüldüyse, Bosna'da Kosova'daki sıkıntılarla aynı olduğu görülmektedir. Balkanlardaki etnik çeşitliliğin alevi hiçbir zaman sönmeyecektir.⁶² Bulgaristan gibi ülkelerde Türklere yönelik asimile propagandası hala devam etmektedir. Nüfus sayımlarında Müslüman-Türk halkın sürekli azalmakta olduğundan bahsedilmektedir. Günümüzdeki Boşnaklara ait gelişmeler de şu şekildedir:

⁵⁹ Emir Türkoğlu, "Kosova Arnavutlarının Milliyetçiliği", Balkan Diplomasisi Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, ss., 103-130.

⁶⁰ Bilgehan Gökdağ ve Erhan Türbedar, a.g.e., ss. 287-315.

⁶¹ İbrahim Rüstemi, **Voyvodino Tarihi**, <http://www.voyvodina.com/html/htm>, (10.07.2018).

⁶² Mehmet Çavuş, "Bulgaristan'da Türkçe Yer ve Yerleşim Adları", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı 67, 1990, ss.165-179.

- Boşnak azınlık okulları devletleştirildi.116 Türk Okulu kapatıldı. (1946)
- Türkçe eğitim öğretim yasaklandı. (1949)
- Türk özel okulları Bulgar resmi okullarıyla birleştirildi. (1960)
- Bulgar komünist partisi ülkede bütün azınlıkları eritme kararı aldı. (1970)
- Türkçe konuşan çingene halkın adları, Hristiyan Bulgar adlarıyla değiştirildi.(1980)

Son olarak, 2012 yılında Bulgaristan'da yaşanan Müslüman tatarlara ve Türklere uygulanan Hristiyanlaştırma politikasının sonucunda baskı ve zulüm doruk noktasına ulaşmıştır. Birleşmiş milletler evrensel bildirisinde bahsedilen Türk-Bulgar ilişkilerine aykırı uygulamalar Bulgaristan anayasasına da ters düşmektedir. Eğer bu şekilde asimile devam ederse bir iki kuşak sonra Balkan Türklüğü (Boşnakları) ortadan kalkacaktır.⁶³

Modern dönemde Türkiye'nin ağırlığını koyduğu Balkan meselesi yarınlar konu oluşturacak birçok meseleyi içinde barındırırken, günümüzde de Boşnaklar ve Balkan coğrafyası önemini ve sancılarını içinde taşımaktadır.⁶⁴

1.4. Boşnakların İslam Dünyasıyla ve Türkiye İle İlişkisi

Osmanlı Devleti Balkanları fethettikten sonra, Balkanlar Türk kültüründen, Türk dilinden, pek çok şey almış ve öğrenmiştir. Osmanlı Türkleri tam 500 yıl boyunca Balkan coğrafyasında varlığını devam ettirmiştir. Bosna-Hersek'te İslam dünyasına ait mimari örneklerle rastlamak mümkündür. Osmanlı Devleti'nin eşsiz mimari anlayışıyla ortaya konan yapılar, uygarlık tarihinde görkemli bir yer tutar.⁶⁵

Balkan ülkelerine giden herkes Türk mirası ile karşılaşmaktadır. Tarih boyunca bütün uluslar birbirlerinin etkisi altında kalmış ve bu etki düşüncelerine, çalışmalarına yön vermiştir. Balkan halkı, uzun süre egemenliği altında yaşadıkları Osmanlı Türklerinin yaşam biçimlerine, kılık-kıyafetlerinden, zanaat ve sanat dallarına kadar her konuda Osmanlı Türklerinden etkilenmişlerdir. Osmanlı

⁶³ Cengiz Hakov, **Bulgar Yayınlarında Türkiye, 1878-1978, Açıklamalı Kaynakça**, Balkan Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Aralık 1979, ss. 370-377.

⁶⁴ Aydın Babuna, **Geçmişten Günümüze Boşnaklar**, 2. Basım, Tarih Vakfı Türk Yayınları, 2013, İstanbul, ss. 53-60.

⁶⁵ a.g.e., ss. 75-78.

Devletin hoşgörülü siyaset anlayışı sayesinde, Balkan coğrafyasında Müslümanlık hızla yayılmıştır. Bu durum sanattan mimariye her dalda etkisini göstermiştir.⁶⁶

Bununla ilgili bir anekdotu Murat Bardakçı gazetede ki köşesinde “Kilisedeki Müthiş Ferman” başlığıyla kaleme almıştır. Bosna da görevli Türk askeri tarihi öneme sahip bir keşif yapmıştır. Fojnica kentinde bulunan manastırda görevli rahibin tadilat yaptırmak isteği üzerine, Osmanlı mirasına sahip çıkmak isteyen Türk askeri bölgeye gelmiştir. Türk askeri tadilat sırasında Fatih Sultan Mehmet’e ait bir fermanı, kaftanı ve yaklaşık 4.000 parça el yazması eseri ortaya çıkarmıştır. Fatih Sultan Mehmet, Saray Bosna’yı fethettikten sonra, Milodraz’da ki bu fermanında: “Allaha ve peygambere and olsun ki Hristiyanlar dinlerini istedikleri gibi yaşayabilecekler, istedikleri beldeye göç edebileceklerdir. Hiç kimse onların bu isteklerine karşı çıkmayacaktır.” Fatih’in bu fermanını okuyan Mehmetçik, kiliseyi korumaya almıştır. Fatih Sultan Mehmet XV. yüzyılda yazdığı bu fermanıyla günümüz insanına bile insanlık ve hoşgörü dersi vermektedir.⁶⁷

Balkanlarda Türk kültürüne ait çeşitli çalışmalar vardır. XXI. yüzyıl içinde Bulgaristan’da Türkler ve Türkiye’yle ilişkin makaleler ve dergiler, inceleme yazıları bulunmaktadır. Atatürk’ün hayatıyla ilgili de pek çok akademik çalışma mevcuttur. Bunların sayısı yaklaşık altı yüzdür. Balkanlarda Türk ve Türk kültürüne ait çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Araştırma konularının sıralamasını ise şu başlıklar oluşturmaktadır: Arşivler ve kaynaklar, kaynakçalar ve el kitapları, karşılıklı ilişkiler, askerî tarih, savaşlar, dış politika, iç politika, doğu sorunu, Kemalizm, Türk kültürü ve bilim, genç Türkler ve genç Türk devrimi, ulusal sorunlar, Türk dili hakkında araştırmalar, Balkan kültüründe Türklere ait yapılan çalışmaların bazılarıdır. Bu çalışmaların birçoğunun Rusça ve Fransızca olarak yazıldığı görülmektedir.⁶⁸

Aliya İzzetbegoviç’in Türklüğe bakış açısını öğrenmek için Atatürk’le ilgili yaptığı röportajlara, araştırmalara bakmak gerekmektedir. Birinci dünya savaşından sonra sayısız başarıya imza atan Atatürk’e Balkanlar büyük saygı duymaktadır.

⁶⁶ M. Türker Acaroğlu, “Balkan Halk Biliminde Türk Etkileri”, **II. Milletler Arası Türk Folklor Bildirisi Dergisi**, 1.basım, Ankara Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 24.

⁶⁷ Bekir Karlağ, **Fatih Ahitnamesi**, www.istanbultarih.com, (13.02.2019).

⁶⁸ Cengiz Hakov, “Bulgar Yayınlarında Türkiye (1878-1978)”, **Balkan Araştırmaları Enstitüsü Yayınları**, Sayı 2, 1979, ss. 370-377.

Osmanlı politikasının daha çok liberal olması Atatürk'ün ise devletçi bir anlayışa sahip olması, ona olan saygının artmasındaki sebeplerden biridir. Atatürk'ün devlet işleriyle din işlerini birbirinden ayıran laik, devletçi politikası tüm İslam dünyasını olumlu yönde etkilemiştir.⁶⁹ Atatürk, seçme seçilme hakkı, soyadı yasası, Latin harflerine geçiş gibi birçok devrim yapmıştır. Atatürk'ün reformlarının yerinde olduğuna dair pek çok Bulgarca, Rusça ve Fransızca araştırma Balkan akademik yayınlarında yer almaktadır. Osmanlı Devleti'nin Türk nüfusunu artırmak için iç ve batı Anadolu'dan Balkanlara yaptığı iskân faaliyetleri Türk nüfusunun yoğunluğu açısından Balkanlar da önem taşımaktadır. İzzetbegoviç'in Türklere yazdığı mektuptan Balkan coğrafyası ve Türkiye arasındaki bağın hiç kopmayacağı anlaşılabilir.⁷⁰

Mektubunda Türklere hitabı şu şekildedir:

“...Bosna'da üç halk yaşıyordu: Müslümanlar, Sırlar, Hırvatlar. Aslında onlar bizi Müslüman diye ayırmıyorlardı, bize Türk diyorlardı. Sırların gözünde 1389 Kosova Savaşı'nda burayı fetheden Türklere bizdik yani Boşnaklar. Siz de sorguladınız mı bilmiyorum ama ben 28 Haziran 1389 ile 28 Haziran 1914 arasında küçük de olsa kurnaz bir bağ olduğunu düşünmüşümdür. Hatırlarsınız, 28 Haziran 1914 günü, Saraybosna'da bir Sırp milliyetçisi olan Gavriilo Principe'ni ateşlediği kurşun, Birinci Dünya Savaşı'nı başlatmıştı. Bu savaşın en önemli amacı ise Devlet-i Aliye'yi çökertmek ve sömürgecilere karşı direnen son kaleyi tarumar etmektir. Bunu başardılar da... Boşnaklara sorarsınız, tarihi hafızamızda üç tarihin çok önemli olduğunu söylerler. Birisi bu 1918. İkincisi Devlet-i Aliye'yi Bosna topraklarından çekilmeye başladığı, Avusturya-Macaristan'ın yavaş yavaş hüküm sürdüğü 1878. Son olarak da artık Türk hâkimiyetinin tamamen son bulduğu ve Sultan Abdülhamid'in resimlerinin duvarlardan indirilip Avusturya-Macaristan imparatorunun resimlerinin asıldığı 1908. Babam o günleri gözü dolarak anlatırdı hep. Çünkü 1908'den sonra biz Boşnaklar çok büyük sıkıntılar yaşadık. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Sırlar ve Hırvatlar, ülkemizi ikiye ayırmaya karar verdiler. Hangi

⁶⁹ Stefan Velikov, “Kemal Atatürk ve Türk Bulgar İlişkileri”, **Bulgaristan Tarihi Araştırmaları**, Sayı 1, Sofya 1974, ss. 60-67.

⁷⁰ Aliya İzzetbegoviç, **a.g.e.**, ss. 15-30.

şehirde kimin daha fazla nüfusu varsa, o şehir o devletin olacaktı; Sırp ise Sırbistan'ın, Hırvat ise Hırvatistan'ın.

Türklerin yoğun olduğu bölgelerde Türkler hiç hesaba katılmadan sayım yapılacaktı. Tuhaf olan ise Bosna'da en fazla nüfusa sahip milletin Türkler olmasıydı. İkinci ayrışmayı Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Yugoslavya'nın dağılmasıyla yaşadık. Bu yüzyılın bizce en hazin, en zalim, en yoksul vakitleri, 1992 ile 1995 arasına âdeta sıkıştırılmış o felaket günlerdi. Hele insan onurunun tamamen ortadan kalktığı, vicdanın yok olduğu, insanlığın, evet insanlığın kaybolduğu Temmuz 1995...’’⁷¹

Düşünürümüz, Balkanların eskiden Osmanlı yurdu olduğunu söylemektedir. Balkanlarda gerçekleştirilen zulüm insanın kanını dondurmuştur.⁷² Müslümanların Balkanlar için savaşmaması durumunda bir sonraki savaşın Türkiye’de olacağını söyleyen Aliya İzzetbegoviç özellikle Türklerden yardım istemiştir. Savaş nedeniyle Bosna’dan birçok insan Türkiye’ye göç etmek zorunda kalmıştır. Türkiye’yle Balkanların tarihi Osmanlı geçmişine dayanmaktadır.

⁷¹ Aliya İzzetbegoviç,, a.g.e., s. 213.

⁷² a.g.e., s. 130.

İKİNCİ BÖLÜM

ALİYA İZZET BEGOVİÇ'İN FİKRÎ-FELSEFÎ BİYOGRAFİSİ

2.1. Doğduğu Çevre, Ailesi ve Sosyokültürel Yapı

Boşnaklar XIX. yüzyılda önemli birkaç olay yaşamıştır. XIX. yüzyılın sonunda Osmanlı'nın hâkimiyetinde olan Bosna-Hersek bu dönemde Avusturya devleti tarafından işgale uğramış ve sahip oldukları değerler zorla değiştirilmiştir. Bu durum Bosna-Hersek halkı için tarihî bir kırılmadır. Müslüman Boşnakların, Osmanlı hâkimiyetinin ortadan kalkmasıyla kimlik ve medeniyetlerinde değişiklikler başlamıştır.⁷³

II. Dünya savaşından sonra Avrupalı devletlerin işgal ettiği Bosna-Hersek, özgürlük savaşı vermiştir. Osmanlı hâkimiyetinin sonlanmasından bir asır sonra Bosna, tarihe damgasını vuracak katliamlara maruz kalmış, 1990'dan sonra bu özgürlük savaşının en büyük kahramanı Aliya İzzetbegoviç karşımıza çıkmaktadır.⁷⁴

Düşünürümüz, 1925 yılında Bosna-Hersek'in kuzeybatısında bulunan Samac kasabasında dünyaya gelmiştir.⁷⁵ İzzetbegoviç'in babası Mustafa Bey iki evlilik yapmıştır. İlk eşi vefat ettiği için ikinci evliliğini Aliya İzzetbegoviç'in annesi olan Sadıka hanımla yapmıştır. Toplamda beş çocuk babası olan Mustafa Bey'in babasının adını verdiği oğullarından biri Aliya İzzetbegoviç'tir.

Düşünürümüz İslam'ı yaşayan bir aileye sahiptir. Aliya hatıratında ailesi ile ilgili olarak şu bilgileri paylaşmaktadır: "...Ailemizin geçen yüzyılın sonunda Belgrad'dan gelmiş olduğuna ilişkin kanıtlarımız var. Büyükbabam orada, küçük amcamın bana anlattığına göre, II. Dünya Savaşı'ndan sonra bile ayakta duran bir evde doğmuş. Ev, bugün Fransız Sokağı diye bilinen bir noktadaymış..." Osmanlı devletinin hâkimiyeti altında olan Belgrad şehrinde XIX. yüzyılda yoğun bir şekilde milliyetçilik propagandası yapılmıştır. Bu faaliyetler yaşandığı için insanlar göçe zorlanmıştır. Düşünürümüzün ailesi de bu propaganda dan etkilenip Bosna'ya göç

⁷³ Aliya İzzetbegoviç, a.g.e., s. 22.

⁷⁴ Hüseyin Yorulmaz, **Bilge Lider Aliya İzzetbegoviç**, Hat Yayinevi, İstanbul, 2015, ss. 15-16.

⁷⁵ Safvet Beg Başıgaç, **Bosna-Hersek Tarihi 1463-1850**, Baskı 1, İstanbul, Kaştaş Yayinevi, 2015, ss. 13-14.

etmek zorunda kalmıştır.⁷⁶ Sultan Abdülaziz'in isteği üzerine, göç eden Müslümanlar bölgeye Aziziye Camisini inşa ettirmişlerdir. Aliya'nın ailesine Bosna'da büyük bir arazi verilmiştir. Sultan Abdülaziz'in, Aliya'nın dedesi İzzet Yahîç'e 1863 yılında 'Bey' unvanını vermesiyle İzzetbegoviç (beyzade) ünvanı kullanılmaya başlanmıştır.

Aliya İzzetbegoviç eğitim hayatını Bosna-Hersek'te tamamlamıştır. Bosna'daki farklı fikirlerin ve grupların etkisiyle her şeyi merak eden sorgulayıcı bir tavır benimsemiştir. Geniş aile içinde büyüyen Aliya İzzetbegoviç'in babasının ticaretle uğraştığı bilinmektedir. I. Dünya savaşında babası Piava'daki İtalyan cephesinde yaralanmış, daha sonra felç olmuş ve hayatının son 10 yılını yatağa bağlı olarak geçirmiştir.⁷⁷

Ebeveynlerin etkisinden kurtulup kendi düşüncelerini keşfetmeye başladığında biraz da Alman lisesinde hâkim olan komünist fikirlerin etkisi altında kalan genç Aliya, komünistlerin dağıttıkları broşürlerden de etkilenerek "Tanrı'nın adaletsiz" olduğunu dile getiren bildirilerden yola çıkarak "Tanrı" üzerine kafa yormaya başlamıştır. Düşünürümüz, bu durumdan etkilense de Tanrı'nın insanlar üzerinde sorumluluğu artıran bir varlık olduğuna inanarak, Tanrısız evren olmayacağını bilincini kendisiyle bütünleştirmiştir. Bulduğu ortam neticesinde Tanrı'nın varlığına dair buhranlı bir dönem geçirdiğini dile getirmektedir.⁷⁸

2.1.1. Genç Müslümanlar Teşkilatı

Genç Müslümanlar Teşkilatı 1939 yılında Esad Karacazoviç, Tarık Muftiç, Emin Granov, Murtez Dervişiç tarafından gayr-i resmi olarak, 1941 yılında ise resmi olarak kurulmuştur. Teşkilatın kuruluş sebebi siyasi, dini ve milli nedenlere dayanmaktadır. 26 Ağustos 1939'da Boşnaklara karşı Sırp ve Hırvatlar'ın baskı politikası ortaya çıkmıştır. Boşnakların yasal hakları yok sayılarak, Sırp ile Hırvatlar arasında Bosna'yı fiilen bölme çalışmaları yürütülmüştür. Balkan coğrafyasında yaşayan Müslümanlara çeşitli baskıların yapılması ve haklarının ellerinden alınması sebebiyle Dr. Mehmet Sapho önderliğinde Genç Müslümanlar

⁷⁶ Fatih Bayram, "Rahman Suresi'nin İkliminde ve Komünizm'in Pençesinde Bir Orman İşçisi: Aliya'nın Çocukluk ve Gençlik Yılları", Hece Dergisi, Özel Sayısı, İstanbul, 2016, ss. 12-20.

⁷⁷ a.g.e. ss. 20-22.

⁷⁸ Alev Erkilet, Ahmet Demirhan, Hanife Öz, **Kendi Kaleminden Aliya İzzetbegoviç: II. Endülüs Soykırımına Geçit Vermeyen Bilge Adam**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 35-45.

Teşkilatı çeşitli faaliyetler yürütmüştür. Dr. Mehmet Sapho'nun Yugoslavya hükümetinde bakan olması Müslümanların yok sayılması gerçeğini değiştirmemiştir. Genç Müslümanlar Teşkilatı Dr. Mehmet Sapho'nun aniden ölümüyle başkansız kalmıştı. Genç Müslümanlar örgütü İslamı ve Hümanizmi benimsemiş böylece ne sağ ne de sol idolojilere uzak kalmıştır. Aliye İzzetbegoviç'te İkinci dünya savaşının devam ettiği lise yıllarında Genç Müslümanlar Teşkilatıyla tanışmıştır.

2.2. Eğitim Hayatı

Aliya'nın eğitim hayatı çocukluğundan başlayıp, hapisane hayatına kadar uzanmaktadır. O, çocukluk ve gençlik yıllarının büyük bir bölümünü Bosna'da geçirmiştir. Bir yıl Kur'an kursuna gittikten sonra Saraybosna'nın en meşhur lisesi olan Alman Erkek Lisesine kaydolan Aliya, ilerleyen yıllarda eğitimine çeşitli alanlarda devam etmiştir. Aliya lise yıllarında okumaya çok fazla önem vererek kendisini geliştirmiştir. Aliya, 18 yaşında iken araştırmalarını felsefeye yönlendirmiş Batı felsefesinin tüm yapıtlarını incelemiştir. Aliya'nın dikkatini çeken eserler, Bergson'un *Yaratıcı Evrim*, Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi* ve Spengler'in *Batı'nın Çöküşü* bunlardan bazılarıdır.⁷⁹

Düşünürümüz, (1943) II. Dünya savaşının devam ettiği sıralarda lise sınavlarını başarıyla vermiştir. Liseden mezun olan her genç gibi askerlik yapması gerekliydi ancak Yugoslavya'yı işgal eden Almanya'nın desteklediği Hırvat milliyetçilerden oluşan rejimi benimsemesi sebebiyle, baskıcı bir politika altında asker olmak istemiyordu. Aliya'nın bu düşüncesinde lise yaşamında mensubu olduğu Genç Müslümanlar Teşkilatı'nın antikomünist, antifaşist fikirlerinin katkısı fazladır. 1944 yılında evinde saklandığı sırada Yugoslavya askerlerinin baskını üzerine Posovina bölgesine kaçarak belirli bir süre burada bulunmuştur. Savaşın ardından Bosna'da hayatını sürdüren Aliya, Genç Müslümanlar Teşkilatına mensup olduğu gerekçesiyle 1946'da Yugoslavya başkanı Tito'nun kararıyla hapse atılarak, üç yıl boyunca özgürlüğünden mahrum kalmıştır. *Tarihe Tanıklığım* isimli kitabında hapis hayatını bir okul olarak gördüğünü ifade etmiştir. Genç Müslümanlar Teşkilatı'na halkın, özellikle gençlerin desteği olduğu görülmüştür. Hapisane hayatı boyunca

⁷⁹ Tanıl Bora, **Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası**, 2.baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, 1999.ss. 19-35.

herhangi bir işkenceye maruz kalmamış ve Yugoslavya'nın birkaç yerinde çalışarak geçirdiği hapis hayatı Mart 1949'da son bulmuştur.⁸⁰

Hapis hayatı sonrasında gençlik yıllarından beri tanışıklığı olan Halide Hanım ile hayatını birleştirmiştir. Arkadaşları ve Hasan Biber'in mektuplarının etkisiyle Genç Müslümanlar Teşkilatı'na katılmıştır. Aliya, Hukuk Fakültesi istemesine rağmen eniştesinin isteği üzerine Ziraat Fakültesi'nde eğitimine başlamıştır. Daha sonra Ziraat Fakültesinin kendisine uygun olmadığını fark edip Hukuk Fakültesi'ne kaydını yaptırmıştır. Mezuniyeti sonrasında 10 yıl Karadağ'da bir fabrikanın inşaatında çalışmış, bu sırada İslam ile ilgili bazı yazılar yazmıştır. Yazılarının birçoğunu yayınlama fırsatı bulamamıştır.⁸¹

Aliya, tanışıklığı bulunan İslam bilgini Hüseyin Cozo aracılığı ile gazetede *İslam Rönesans'ının Sorunları* başlıklı bir yazı dizisini kaleme almıştır. Balkanların siyasi durumu Tito'nun vefatı sonrasında karışmış, bilhassa Müslümanlara yönelik tutuklamalar artmıştır.⁸² Müslümanlara yönelik birçok tutuklama sonrasında, 23 Mart 1946 yılında Aliya tutuklanmıştır. Tutuklananlar arasında Aliya'nın dava arkadaşlarından Cemalettin Latiç, Salih Behmen, İsmet Kasimoviç Ömer Behmen, Mustafa Spahiç gibi Genç Müslümanlar Teşkilatına mensup kişiler de bulunmaktadır. Düşünce suçları kapsamında görülen davada Aliya ve dava arkadaşlarına Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'ne karşı İslam devleti kurmaya çalışma ve bu konuyla ilgili insanları kışkırtma suçları isnat edilmiştir.⁸³

Bu ithamlara kanıt olarak Aliya'nın yazdığı *İslam Rönesans'ının Sorunları* ve *İslam Deklarasyonu* adlı eserleri ile bu eserlerin İngilizce, Arapça ve Türkçe gibi dillere çevrilmiş olması gösterilmiştir. 1983 yılında bir aya yakın süren dava sonucu 14 yıl hapse mahkûm edilen Aliya, mahkemenin konumlandığı usule ve yargılamanın gerekçesine, içeriğine dair kapsamlı eleştiriler sunmuştur. Ancak düşünürümüz, yaptığı tüm savunmalara rağmen ikinci kez hapse girmiştir. Katillerin

⁸⁰ Tanıl Bora, **a.g.e.**, ss. 35-55.

⁸¹ Aliya İzzetbegoviç, **İslam Deklarasyonu**, çev. Rahman Âdemi, 2. Baskı, Fide Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 12-14.

⁸² **a.g.e.**, s. 17.

⁸³ Mahmut Akın, Hakkı ve Faruk Karaaslan, **Aliya İzzetbegoviç: Özgürlük Mücadelecisi ve İslam Düşünürü**, 3. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, ss. 18-22.

yer aldığı hapisshanede bulunan Aliya, kendini diğer arkadaşlarından daha şanslı görmüştür.⁸⁴

Aynı koğuşu paylaştığı mahkûmlar, hukukçu olması sebebiyle Aliya'dan durumları ve yargılama süreçleri ile ilgili kendilerine yardım etmesini istemişlerdir. Mahkûmları kırmayıp onların içerde bulunma gerekçelerini, olaylarını, anılarını, durumlarını dinleyerek onlara yardımcı olmaya çalışmıştır. Bu durum, Aliya'ya hayatının ilerleyen süreçlerinde elde etmiş olduğu “farklılıklar zenginliktir ve bir arada olunabilir, yaşanabilir” düşüncesinin temelini oluşturmuştur. Bu süreç zarfında elinden geldiğince ve bir gaye gütmenden kader, siyaset, din, ilim, hayat gibi konularda karalamalar yapmıştır.

Bazı Bosnalı aydınların kaleme aldığı mektuplar sayesinde Aliya'nın mahkûmiyeti 14 yıldan 12 yıla düşürülmüştür. Mahkûmiyeti sona erdikten sonra, ömrünün 10 yılını Bosna-Hersek Cumhurbaşkanı olarak geçirmiştir. Cumhurbaşkanı olduktan sonra Aliya'nın karşı karşıya kaldığı siyasi durum hiç iyi değildi.⁸⁵ Aliya'nın manevi hayatının oluşmasında ve dinini anlamasında ailesinin, aile büyüklerinin katkısı büyük olmuştur. Nitekim bu durumu şöyle anlatmıştır: “Rahmetli annem çok dindar bir kadındı ve dine olan bağlılığımı ona borçluyum. Sabah namazlarına hiç aksatmadan tam vaktinde kalkar ve beni de kaldırırdı. Ben de Belediye binasının yakınındaki mahalle camisi olan Hadzijska Camii'ne giderdim.”⁸⁶

Aliya, dindar bir ailenin çocuğu olmasına karşın lise eğitim hayatında inancına dair bazı şüpheler yaşamıştır. Bu şüphelerden dolayı arkadaşlarıyla Komüniz ve Ateizm'e dair konuşmalar, çeşitli araştırmalar yapmıştır. Komünist propagandasının yaygın olduğu ve çoğu hocanın da bu ideolojinin savunuculuğu yaptığı bu zamanlarda, Komünizmin Allah tasavvurunu farklı ifade ettiğini aslında Komünist fikirlerin Faşist fikirlerden farklı bir tarafı olmadığını idrakine varmıştır. Bu geleneksel öğretileri bırakıp gerçek imana ulaşmak için sorgulayıcı bir tavır benimsemiştir. 1988 yılında Aliya'nın mahkûmiyetini geçirdiği ve özgürlüğünün

⁸⁴ Aliya İzzetbegoviç, **Özgürlüğe Kaçışım: Zindandan Notlar**, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, 17. Basım, Klasik Yayınları, İstanbul, ss. 36-45.

⁸⁵ Aliya İzzetbegoviç, **Tarihe Tanıklığım**, çev. Hanife Öz, Alev Erkilet, 15.baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 29-67.

⁸⁶ Aliya İzzetbegoviç, **Doğu Batı Arasında İslam**, çev. Salih Şaban, 4. Baskı, Yarın Yayınları, İstanbul 2015, s. 12.

kısıtlandığı zamanlarda en büyük destekçileri evlatları olmuştur.⁸⁷ Özellikle kızının hapisaneye gönderdiği mektuplar kendisine umut kaynağı olmuş güç vermiştir. Aliya'nın çağdaş İslam düşünürü olarak anılmasında iyi bir aile eğitiminin katkısının olduğu ortadadır. Aliya'nın kızı Sabina duygularını şu şekilde ifade etmiştir:

“Yeterince dayanıklı olsaydım dünyamızda yaşananları, hiç olmamış sayardım veya yaşananları hatırlamamak için uykudan uyanmazdım. Fakat ikisini de yapamıyorum, ayağa kalkıp çalışmak, yemek yemek ve dünyayı kabullenmek zorundayım. Sahip olduğum tüm gücü buna sarf ediyorum, ama bazen hala gücümün yetersiz olduğunu hissediyorum. Fakat bazen bana ümit veren insanlar ve hadiseler de oluyor. Bu şekilde bir günden diğerine geçip gidiyorum. Beni en çok mutlu eden şey, birinin bana Aliya İzzetbegoviç'le bir akrabalığınız var mı? Denilmesi ve benim cevabımın da babam olması. En büyük mutluluk kaynağımdır.”⁸⁸

Farklı bir açıdan bakıldığında insanın hayatını etkileyen çeşitli unsurlar bulunmaktadır. Düşünürümüzün hayatını ailesi, siyasi yaşamı aynı zamanda doğduğu coğrafya etkilemiştir. Aliya'nın hapisane hayatının fikirlerini olgunlaştırma sürecinde önemli bir yeri olduğu şüphesizdir.⁸⁹

Düşünürümüz, özgürlüğünün kısıtlandığı süre boyunca, kendini geliştirmeye ve fikir hayatına dair eserler kaleme almaya devam etmiştir. Beraber zaman geçirdiği diğer mahkûmlarla olan ilişkisi onun yazarlık ve siyaset hayatını beslemiştir.⁹⁰

Gençlik ve yetişkinlik dönemlerinin bir kısmında özgürlüğü elinden alınan Aliya, hukuk bilgisinin güçlü olması sebebiyle mahkûm arkadaşlarının sorunlarının çözülmesinde büyük katkısı olmuştur. Sorgulayıcı bir yalnızlık içinde olmasına ve ruh halinin değişkenliğine karşın, hapisane hayatını bir çile çekme durumundan çıkarıp üretkenliğini artırmayı başarmıştır. Siyasi, felsefi ve tarihe dair farklı alanlardaki fikirlerini şunlarla ifade etmiştir:

“Hayatın mutlu bir sonu olabilir mi? Bunu nasıl düşünebilirsin? Her insan zarar ve ziyana uğramıyor mu? (Asr Suresi). Meşhur bir film yönetmeni, Bir insanın

⁸⁷ Aliya, İzzetbegoviç, **a.g.e.**, ss. 123-145.

⁸⁸ Aliya, İzzetbegoviç, **Özgürlüğe Kaçışım: Zindandan Notlar**, çev. Hasan Tuncay Başoğlu 17. Basım, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015, s. 339.

⁸⁹ **a.g.e.** ss. 1-20.

⁹⁰ **a.g.e.**, ss. 350-355.

çok okuyabilmesi için ya çok zengin ya da çok fakir olması gerekir ya da bir mahkûm olmasını ekleyebiliriz. Özgürlüğüm elimden alındıktan sonra hayata olan bağlılığında asla bir değişme olmamıştı. Fakat ölümün her daim yanımda olduğunu bilmek benim ferahlamamı sağlıyordu.”⁹¹ Hapishane hayatı, düşünürümüzün fikir hayatına yaptığı katkıların yanında onun yaşama bakışının değişmesine de katkı sağlamıştır. Bu esnada eşitlik, hak, doğru, yanlış, özgürlük, inanç gibi kavramlar üzerine fikir yürüten Aliya, bu temel meseleleri çözmeye çalışmıştır. Hayatındaki bu ilkeleri savunurken de taviz vermemeye oldukça gayret göstermiştir.

İkinci kez hapishaneye giren Aliya İzzetbegoviç özgürlüğünü istemesi halinde salıverileceği bilgisine sahipti. Buna rağmen kendisini yargılayanlardan bağışlanma istememiştir. Bu duruşa sahip olması düşündüklerinin ve söylediklerinin arkasında duran bir fikir adamı olduğunu ortaya koymaktadır.

Aliya'nın fikir dünyasının oluşumunu yalnızca dış dünyayla bağdaştırmak mümkün değildir. Aliya'nın mücadeleci ve sorgulayıcı tavrı başka bir şekilde ifade edilecek olursa, onun yanlış düzeltmek için savaştığı bir fikir adamı olması çağdaş İslam düşünürü olarak anılmasına sebep olmuştur. Gençlik yıllarında Avrupa'nın fikir dünyasını anlamak için Sosyalizm ve Komünizm'e dair okumalar yapmıştır. Bu araştırma ve sorgulayıcı tavrını yaşam biçimi haline getirmiştir. Yazdıkları hapishane zamanlarında okuduklarını tahlil ettiğini, eleştirel süzgeçten geçirdiğini ve nihayetinde kendine has olan bir fikri ve kararı vererek o kararın arkasında durduğunu göstermiştir.

Okuduklarından bir kesitte şöyle ifade etmiştir: “Dickens'in David Copperfield'ını bitirdim. Şunu merak ediyorum. Suri (formal) ahlakın bakış açısından o korkunç terbiye sistemini tasarlayan Bay Murdstone ile kız kardeşi kötü insanlar mıdır? Belki değil, fakat Dickens'in tasvir ettiği ve Bay Murdstone'un her kelimesinin, Bayan Murdstone'un her hareketinin öldürücü bir soğukluk yaydığı o sahneler bir tür acımasız nizamı ve merhametsizliği ortaya çıkarmaktadır. Allah'ım!

⁹¹ Hasan Tuncay Başoğlu, **a.g.e.**, ss. 16-17.

Dürüst ama kalbi olmayan doğru insanlardan sana sığınırım. (Allah'ım! Beni onların kalpsiz dürüstlüğünden koru.)"⁹²

Aliya İzzetbegoviç'in hayatında önemli bir yeri olan Genç Müslümanlar Teşkilatına burada da değinmek tezin konusu açısından önem arz etmektedir. Fikirlerinin filizlenmesinden kökleşmesine değin büyük bir yeri olan Genç Müslümanlar teşkilatı Aliya için bir düşünce enstitüsü kıvamındadır. Tito hükümetinde Müslüman nüfuzu fazla olmasına rağmen yönetimde söz hakkı verilmemesi nedeniyle Mehmed Spaho burada Yugoslavya Müslüman birliğini kurmuştur. Bölgedeki Müslümanların arkasından gittiği lider konumuna gelmiştir.⁹³ Daha sonra milliyetçi bir Sırp tarafından öldürülünce Müslümanlar öndersiz kalmış ve üzerlerindeki baskı artarak devam etmiştir. Müslüman birkaç genç bir araya gelerek bu konularda bilgi alışverişi yapmış, Aliya da bu görüşmelerde yer almıştır. Böylelikle, gençlik yıllarından itibaren Müslümanların ve İslam coğrafyasının içinde bulunduğu problemler üzerine kafa yormuştur.

Aliya İzzetbegoviç bu düşüncelerini şu cümlelerle ifade etmiştir: "1940'ların başında Genç Müslümanlar hareketi ortaya çıktığında, Müslüman dünya çok kötü bir yoldaydı. Bağımsız olan sadece birkaç Müslüman ülke vardı. Biz bunu kabul edilemez bir durum ve İslam'ı da, özünü muhafaza ederek kendisini güncelle taşıyabilmesi gereken canlı bir fikir olarak görüyorduk. Müslüman dünyada olanlardan, yabancıların askerleri ya da sermayeleri yoluyla kurduğu hâkimiyetten rahatsızdık."⁹⁴ Aynı şekilde İslam dininin temel sorunları ile ilgili eserler okumuş, bu konular ve sorunlar üzerine düşünmüş ve daha sonraları bunlarla ilgili eserler ortaya koymuştur. İlk denemelerinde Genç Müslümanlar Derneği kurmaya çalışmışlar fakat Almanların Yugoslavya'yı işgaliyle birlikte dernek resmiyete kavuşturulamamıştır. Daha sonraki denemelerinde ise gençlik arasındaki tanınırlığı sayesinde her şehirde destekçi bulabilmiştir. Bir süre muhalefeti El-Hidâye denilen imamlar birliği ile anlaşma yaparak sürdürmüşler ve nihayetinde kuruluşunu gerçekleştirmişler.⁹⁵

⁹² Fatmanur Altun, Rifat Ahmetoğlu, **Aliya İzzetbegoviç Konuşmalar**, 20. Basım, Klasik Yayınları, İstanbul, 2011, s 20.

⁹³ a.g.e. ss. 45-58.

⁹⁴ Aliya İzzetbegoviç, **Tarihe Tanıklığım**, çev. Alev Erkilet, Ahmet Demirhan ve Hanife Öz 11. basım, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003 ss. 23-24.

⁹⁵ a.g.e., s. 475.

Aliya, bu birliğe karşı mesafeli duruş sergilemiştir. Anılarında bu duruma da açıklık getirmiştir: “1944’te örgütün, hocaların (imamların) birliği El-Hidaye ile bir anlaşma yapmış olmasından hoşnutsuz olduğum için giderek pasifleştim. Aralarında saygı duyduğum birçok kişi olmasına rağmen hocalarla hiçbir zaman tam olarak mutabık kalmadım. Hocalık ya da şeyhlik gibi ayrı bir toplumsal sınıf ya da rütbe olmaması gerektiği ve onların savunucusu oldukları İslam anlayışının İslam’ın hem iç hem de dış gelişimini engellediği görüşüneydim. Bu görüşlerini kamu önünde de mümkün olduğunca ifade ettim ve sonuç olarak da belli ölçüde dışlandım.”⁹⁶

Düşünürümüz için İslam dini, diğer dinlerden farklı olarak insanı tümüyle ele almaktadır. Ona göre İslam dini, gerek ilkel dinlerden ve gerek Batıda hâkim olan kitabî dinlerden farklı olarak, insanı bütünü ile ele alır. Telkin ettiği insan faaliyetleri iki dünya arasındaki bağı koparmama istikametindedir. Bunun için, İzzetbegoviç’e göre insanlar için kurtuluş yolu İslam’dadır. O’nun telkin ettiği Allah’a teslimiyettir. Tabi bu teslimiyet bilinçsiz, adi bir faaliyet değildir. O’nun gösterdiği yolda faaliyette bulunulmadır.⁹⁷ Görüldüğü üzere Aliya doğru bulmadığı, insanî ve dolayısıyla İslami görmediği sorunlara konumu veya yeri ne olursa olsun eleştirel yaklaşmış, geleneksel tabuların yerini Batılı bir sorgulayıcı düşünce tarzıyla ele almaya çalışmıştır. Genç Müslümanlar teşkilatı üyeleri, pek çok tutuklama, gözaltına alma, idam kararı ve blokun bir tarafını faşistlerin diğer tarafını komünistlerin oluşturduğu güç, cebir, şiddete rağmen davaları takip etmiş, muhalefette bulunmuştur. En nihayetinde bu durum bir parti kuruluşuna kadar süregelmiştir.

Aliya İzzetbegoviç yaşamı boyunca eğitim hayatına devam etmiştir. Yaşadığı coğrafyanın da bu durumda etkili olduğu bilinmektedir. Eğitim hayatının yanı sıra yaşadığı her durumu kendine bir öğreti haline dönüştürmeyi bilmektedir.

⁹⁶ Aliya İzzetbegoviç, **Özgürlüğe Kaçışım: Zindandan Notlar**, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, 17. Basım, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015, ss:18-19.

⁹⁷ Halil Apaydın, “Alija İzzetbegoviç’in ‘Doğu ve Batı Arasında İslâm’ Adlı Kitabındaki Bazı Düşünceleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 10, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yayınları, 2007, ss. 187-202.

2.3. Etkilendiği Şahsiyetler

Düşünürümüzün, verdiği demeçlere ve yazdığı kitaplara baktığımızda dünya görüşünün iki temel yolu sorguladığını görmekteyiz. İlki din, ikincisi ise materyalizmi oluşturan temel düşüncedir.

Bu iki temel düşüncede etkilendiği şahsiyetler, lise yıllarında okulunda etkili olan komünist ve materyalist düşüncelerin kaynağı olan Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi*, Bergson'un *Yaratıcı Evrimi*, Spengler'in *Batının Çöküşü* ve Tolstoy'un edebi kişiliğinden etkilendiği bilinmektedir.

2.3.1. Immanuel Kant

Immanuel Kant 1724 yılında Prusya'da doğmuştur. Dar gelirli bir ailenin çocuğu olarak yetişmiştir. Üniversite eğitiminden sonra bir süre özel öğretmenlik yapan Kant, aydınlanma felsefesinin ortaya çıkardığı filozoflardan biridir. Nitekim XIX. yüzyılın ilk yarısını kaplayan Alman idealizmini tetikleyen Kant felsefesidir.⁹⁸

Kant'ın, 11 yıl boyunca suskunluğunu koruduğu gizli bir dönem vardır. Bu dönem onun için bir hazırlanma ve olgunlaşma dönemidir. Bu dönemin sonucunda *Saf Aklın Kritiği* ortaya çıkmıştır. Bu yapıyla beraber hem kendi felsefesini ortaya koymuş hem de çığır açacak yeni bir döneme kaynaklık etmiştir. *Salt Aklın Kritiği*'nde bilginin sınırlarını keşfetmeyi ve bilginin sınırlarını öğrenmeyi teşvik etmektedir. İlk olarak bilginin kavramları ele alınmaktadır. İnsan bilgisinin sınırları araştırılmalıdır.⁹⁹

Kant, bilgide kesinliğin ancak salt deneyden çıkıp sentetik yargılara ulaşarak doğru bilgiye ulaşılabileceği kanısındadır. Kant, yalnızca aklın kendisi ve saf düşüncesi ile ilgileneceğim, bunların ayrıntılı bilgilerini kendi içimden başka bir yerde aramam gerekmez ve bu konuda sıradan mantık bana daha şimdiden aklın bütün yalın edimlerinin tam ve sistematik dizilimine dair bir örnek verir.¹⁰⁰ Yalnızca burada benden deneyimin tüm gereci ve yardımını uzaklaştırıldığında akıl ile ne ölçüde başarılı olmayı umabileceğim sorusu ortaya çıkar. Aliya İzzetbegoviç ise Kant'ın

⁹⁸ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2010, ss. 304-310.

⁹⁹ a.g.e., ss. 295-301.

¹⁰⁰ Immanuel Kant, **I. Seçilmiş Yazılar**, çev. Nejat Bozkurt, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2015.ss:201-222.

sadece akılı ön plana çıkararak bu tutumunu doğru bulmamaktadır. Akıl, ruh ve beden insan doğasında aynı oranda önemli olacağını dile getirmektedir. Buradan Hristiyanların dünyayı metalaştırdığı fikrine ulaşılmaktadır.¹⁰¹ İslam bizden ne dünyadan kopacak kadar ruhanilik ister, ne de dünyaya tapacak kadar materyalist olmamızı ister. İslam her şeyde ölçülü olunması isterken bilginin eylemin aklın da içine anlam koymuştur.

Kant'ın salt aklın eleştirisi fikri, düşünürümüzün dikkatini çeken bir öğreti halini almıştır. Aliya, içinde ruh olmayan salt bilginin bir öneminin olmayacağı eleştirisini dile getirmiştir. Burada Kant'ın bilgi düşüncesine karşı çıktığını görmek mümkün olacaktır.

2.3.2. Henri Bergson

Henri Bergson, XIX. yüzyılda yaşamış Fransız bir filozoftur. Babası müzisyen, annesi Yahudi kökenli bir eğitmenidir. Bergson yalnızca felsefede değil birçok alanda kendini geliştirmiştir. XX. yüzyıl felsefesinde ses getiren filozoflardan birisi olmuştur. Onu önemli kılan aklın tek başına yetersiz olduğuna dair kaleme aldığı eserlerdir. O, aklın tek başına tüm gerçekliği kavrayamayacağını söyler.¹⁰²

Yaratıcı evrim, aslında süreme benzerdir. Bergson'un Darvencilığe meydan okumasında bu fikrin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Evrimi anlayabilmek için süremi anlamak gerekir. O zaman sürem yalnızca insan zihninin varlığını açıklamak üzere kullanılan terim değildir. Evrimin ürünleri olan organik varlıkları anlamak için de yaşamın yaratıcı etkinliğini sürem olarak düşünmeye ihtiyacımız vardır.

Yaratıcı evrimin sürem olması, yaşam hamlesinin kendi sonuçlarının bir taslağını içinde taşıyan basit bir edim, bir müsebbip güç olarak ele alınamayacağını gösterir. O hâlde evrimin bir hafızası vardır ve biz de bu hafızayı paylaştığımız için imgelerin ve temsillerin ötesine geçebilir ve saf, metafizik sezgiye sahip olabiliriz. Hafıza madde ile ilişkisini sadece dışarıdan algı yoluyla kurmayız, yaşamın

¹⁰¹ Aliya İzzetbegoviç, **Tarihe Tanıklığım**, çev. Alev Erkilet, Ahmet Demirhan, Hanife Öz, 11.basım, Klasik Yayınları, İstanbul,2011.ss:22-30.

¹⁰² Miraç Katırcıoğlu, Bergson, Zihin Kudreti, **Yaratıcı Tekâmül**, 2.Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 347.

inorganik ve organik biçimlerinden edindiği hafıza, bu ilişkiyi bizde çoktan kurmuştur. Başka bir deyişle Bergson kendi felsefesini, bilinçdışı bir biçimde hissedilen bir hakikatin bilinçli bir ifadesi olarak görür. Varlığı belirlenimci bir tarzda ele aldığımızda evrende özgürlüğe bir yer kalmaz.¹⁰³

Bergson için evreni bir oluş olarak düşünmek özgürlüğü diriltmenin de bir yoludur. Oluşun kendisi özgürdür ve süremde özgürlükten başka bir şey değildir. Peki, bu yaratıcı evrim felsefesinin etik bir yönelimi olabilir mi? Buna olumlu yanıt verebiliriz. Çünkü Bergson'un son temel eseri ahlâk ve din üstünedir. Aliya İzzetbegoviç'in ilgisini çeken de Bergson'un yaratıcı evrim teorisi olmuştur. Bergson'a göre evrim sürekli kendini yenilemeden ibarettir. Bergson'a göre hakikat, ne gizlidir, nede donmuş, hareketsiz ve uykudadır. Varlık ve hayat sürekli bir devinime tabidir. Aliya İzzetbegoviç hayat sürekli yenilenmeye devam ederken bu evrime ayak uydurmak ve İslam dininin diğer kitabi dinler gibi kesin toplumsal normları yokken İslam'ın en güzel din olduğunu ve evrime çok müsait olduğundan sıklıkla bahsettiğini görmekteyiz. Bergson zekânın ve maddenin bize tüm gerçekliği açıklayamayacağını söylerken tek başına ne madde yeterlidir ne de ruh açıklaması Aliya'nın dünya hayatında Yahudiler gibi ruhaniyetten ya da Hristiyanlar gibi maddeciliğe düşkünlüğünün doğru olmadığını yine batılı düşünörlere dayandırdığını konulardan biri olmuştur.¹⁰⁴ Evren, varlık ve hayat hem dinamik bir yapıda olduklarından hem de tamamlanmış bir proje olmadıklarından onlar ancak içlerine nüfuz edilen süre sezgisi ile kavranabilir.

Sonuç olarak Bergson ve İzzetbegoviç'in fikirlerinin ortak olduğu mevzudan bahsetmek yerinde olacaktır. Evrim ve hayat katılmış, finalist ve mekanik kanunlarla açıklamak isteyen maddeci anlayışın aksine, hayatın özgür, sürem ve yaratmanın sürekliliği dikkat çeken ortak paydadır. Bergson'un evrim sürecini hiçbir şeyin sebepsiz olmayacağı ilkesi Bergson'la kendini yakın bulduğu konulardan biri olmuştur. Aliya İzzetbegoviç için İslam'ın orta yol olarak seçilmesi toplumların huzuru ve refaha ulaşmasını sağlayacak unsurdur. İslam dini her zaman kendini yenileyen her çağa ayak uyduran dinamikleri kendi içinde barındırmıştır.

¹⁰³ Medar Atıcı, Bergson, "Bergson'da Olanaklı Olanın Gerçek Olanla Bağıntısı", **Felsefe Dünyası Dergisi**, sayı 27, Süleyman Demirel Üniversite Yayınları, Isparta, 1995, s. 17.

¹⁰⁴ Levent bayraktar, **Bergson ve Yaratıcı Tekâmül**, 1.Baskı, Aktif Düşünce Yayınları, Ankara 2016.

2.3.3. Oswald Spengler

Filozof, dünya tarihinin geçirdiği gelişim ve çöküş aşamalarıyla kültürlerin arasında bir bağlantının bulunduğu görüşünü geliştirmiştir. 28 Mayıs 1880'de Blankenburg'ta doğmuş, 8 Mayıs 1936'da Münih'te ölmüştür. Doğduğu kentte öğrenim gördükten sonra 1908'de Hamburg'ta, Gymnasium'da felsefe ve kültür tarihi okutmakla görevlendirildi. 1911'den sonra görevini bırakarak bağımsız çalışmayı tercih etti. Doğa tarihi, matematik, sanat tarihi, sosyoloji, kültür felsefesi gibi değişik konularda çalıştı. Özellikle kültür verilerine dayanarak uygarlığın gelişimini, duraklayışını ve çöküşünü açıklamayı amaçladı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Avrupa uygarlığının temellerinden biri saydığı, Alman kültüründeki duraklama üzerinde durdu. Bundan esinlenerek yazdığı *Der Untergang des Abendlandes, Batı'nın Çöküşü* adlı yapıtıyla geniş bir ilgi uyandırdı.

Spengler *Batı'nın Çöküşü*'nde insan tarihinin yalnızca Avrupa'ya bağlı olarak değerlendirilmesi konusunda: "Binlerce yıllık büyük tarihler ve yüce uzak kültürler bu kutbun etrafında alçak gönüllülikle dönmeye zorlanıyorlar." Şeklinde kaleme almıştır. Bu ifadesini şu şekilde açıklamaktadır: Belli ki Batı kültürleri için Atina, Floransa veya Paris'in varlığı uzak doğu ya da orta doğudan daha kıymetlidir. Biz bu şekilde değer verirsek ortak bir dünya mirasından bahsedilebilir mi? Eğer bu durumu kabul edecek olursak Çinli bir tarihçi Rönesans'ı, Fransız ihtilalini yok sayan tarihi söylemler yapma hakkına sahip olur. Teorik olarak bizim çağımızın başka çağlardan daha önemli olması mümkün mü? Batı Avrupa'nın merkezîleşmiş birkaç asırlık modern tarihi, bin yılı kapsayan diğer medeniyetlerin tarihinden daha değerli olması ilginç değil mi? Mübalağa etmiyorum, o küflenmiş planın yüzünden her biri şahsî ve kendi kendine yeterli birer tarih olan ve büyük Karl'dan I. Dünya Savaşı'na kadar uzanan, sözüm ona "dünya tarihi" dediğimize denge olarak eş, hatta onu aşan Mısır ve Babil'i Klasik tarihin bir başlangıcı olarak kenara atmıyor muyuz? Utangaç bir tutumla Hint ve Çin kültürünün geniş bileşimini dipnotlara itmiyor muyuz? Yüce Amerikan kültürlerine gelince, uymadıkları için onları tamamen bilmezlikten gelmiyor muyuz? Bu etkileyici sorgulamayı, Türkiye'de Spengler'ı anan az sayıdaki

entelektüelden biri olan Cemil Meriç, aynı yoğunlukta bir üslupla yorumlar: “Batı Avrupa’da geçerli olan tarih şeması kifayetsiz hatta abestir, Spengler’e göre...”¹⁰⁵

Batının yaptığı bu yöneme Batlamyus sistemi denilmektedir. Bu yöntemle batı sadece kendi tarihini önemsemektedir. Spengler bu yöntem yerine Kopernik sistemini anımsatan bir yöntem getirir. Batı’nın kendi ekseninde dönen dünya tarihi algısının eskiye dayandığı bilinmektedir. Spengler’in, “Eflatun insanlıktan söz ettiğinde barbarların karşıtı olan Yunanlıları ima ediyor.” sözünden de anlayabileceğimiz üzere, tarihten bu yana batının ataları, diğer milletlerden kendilerini üstün görmektedir. Burada yazar bize öncülü Nietzsche’yi hatırlatır. Onun çöküş, dinamizm, değerlerin yıkımı, hükmetme arzusu ve şiddeti kutsama gibi konularda ortaya koyduğu idrakin, Batı’nın özünde yarattığı ve Batı’yı anlamakta mutlak bir önem taşıdığını vurgular. “Spengler’e göre Nietzsche de, Schopenhauer, Feuerbach, Hebbel veya Stringberg gibi Batı perspektifinden öteye geçip tam olarak evrensel bir gözle tarihe bakamamıştır.”¹⁰⁶

Kültürleri harekete geçiren *ruh* bir milleti, nasıl bir yaşam biçimini benimsemişse *toplumun ruhu* da ona göre biçimlenmektedir. Tarihin buhranlı zamanlarında İzzetbegoviç’in ideal toplum düzeniyle ilgili arayış içinde olduğu bu dönemde Spengler’in, kendini toplumu eleştirdiği ve batının kurduğu sistemin de doğru olmadığını dile getiren sözleri ideal toplum için gerekli olanın ne olduğunun kavramasını sağlamıştır. Batılı devletlerin tutumlarını anlamak içinde etkilendiği şahsiyetlerin bazı fikirlerini dikkat çekici bulmuştur. Spengler’in *Batının Çöküşü* isimli eserinde toplumların ruhu zaman içinde milletin ruhunun kristalleşmesiyle, yüksek kültür ve onun neticesi olan medeniyeti meydana getirmektedir.¹⁰⁷

Uzakdoğu, Hindistan, İslam kültürlerinin hepsi birer medeniyet meydana getirmiştir. Hiçbir kültür diğerinden bağımsız olmadığı gibi hepsi birbirinin oluşum sürecini de tetiklemiştir. Aliya’nın toplum anlayışında kültürlerin var olması ve birbirini besleyen medeniyetler oluşturması ortak bir paydayla mümkünken

¹⁰⁵ Cemil Meriç, **Ummandan Uygarlığa**, 1. Baskı, iletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss:30-35.

¹⁰⁶ Hasan Aksakal, “Oswald Spengler’in Tarih, Kültür ve Medeniyet Anlayışı” **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı:12, Cilt: 3, İstanbul, 2010, ss. 38-42.

¹⁰⁷ Oswald Spengler, **Batı Uygarlığının Çöküşü**, çev. Oya Tuğcu Özağaç, , Yeni İnsan Yayınevi, baskı:2, İstanbul, 2015, ss.30-35.

Spengler'in bu konuda adilane tavrı Balkanların içinde bulunduğu durumla, batılı anlayışı sorgulayan ve onların politikalarını anlamaya çalışan düşünürümüz için yönlendirici bir fikir olmuştur. Avrupa felsefesine ait birçok okuma yapmıştır. Batı toplumunun oluşumunu tahlil etmede batılı fikir adamlarının görüşleri onun fikir dünyasını inşa etmede önemli rol oynamıştır.

Sadece Avrupa felsefesi değil Rusya'nın edebi klasiklerini de okumayı ihmal etmediğini, Tolstoy'un kalemını beğendiğini bilmekteyiz. Romanlarda işlenen cinayet anlarının olağan bir durum gibi soğukkanlılıkla anlatılması sebebiyle, Rus edebiyatının zaman zaman kanını dondurduğunu dile getirmiş ve vicdanlı olmak için Allah'a sığınmıştır. İslâmî dünya görüşü noktasında yaptığı okumalarda dikkatini çeken düşünürler; Fazlurrahman, Mevdûdi, Cemal Afgâni, Hasan el-Benna isimli İslam filozoflarıdır.

2.3.4. Fazlurrahman

Pakistan'ın Hezâre şehrinde 1919 yılında dünyaya gelmiştir. Fazlurrahman ilköğrenimini Ders-i Nizâmi'de tamamlamıştır. Geleneksel İslami ilim tahsilini ise Dârülulûm da yapmıştır. Küçük yaşta hafızlık eğitimini tamamlayan Fazlurrahman babasının yanında ilk medrese eğitimini de almıştır. Babası ile ilgili anılarını anlatırken onun aydın bir fikir adamı olduğundan bahsetmektedir. Çağdaş dünyaya ayak uyduran geleneksel İslam'ın yanında İslam dininin günümüzde ki problemlere de cevap vermesinin gerekliliğini savunmaktadır.

Fazlurrahman babasının isteği üzerine modern ilim tahsili yapmak için Lahor da yükseköğrenimine başlamıştır. Bir yandan da babasından İslâmî ilimler sahasındaki tahsiline devam etti.¹⁰⁸ 1940'ta yüksek lisansını Pencap Üniversitesi'nin Arapça bölümünde yapmıştır. Arapçaya olan hâkimiyeti ve Ders-î Nizam-î eğitimi sayesinde İslâmî ilimlerle münasebetini daha da geliştirdi. "1942'de yüksek lisansını tamamladıktan sonra aynı üniversiteye araştırma görevlisi olarak girdi. Burada başladığı doktora çalışmasını 1946'da gittiği İngiltere'de sürdürdü ve Oxford

¹⁰⁸ Alparslan Açıkgenç, "Fazlurrahman", **Türkiye Diyanet Ansiklopedisi**, Cilt: 12, Ankara, 2013, s. 282.

Üniversitesi'nde İbn Sînâ'nın *En-Necât* adlı eserinin *En-Nefs* bölümü üzerinde çalıştı."¹⁰⁹

Fazlurrahman İslam dininin temel eserlerini yorumlamaya ve bunun için gerekli olan yöntemleri kurmaya çalışmıştır. Fazlurrahman bütün ideolojisini, değişen ve gelişen bir dünyaya uymanın zorunlu olduğu ilkesine dayandırır. Değişim kaçınılmaz bir sonuçtur. Müslümanların geri kalmışlığının sebebi değişime ayak uyduramamalarıdır. Müslüman fikir adamı bu değişimin önemini araştırmalı ve değişimin gücünü tespit ederek bunu İslami hayatın temeline yerleştirmelidir. Yalnızca böyle bir fikirle ele alınan çalışmalar İslam âlemini rahata kavuşturabilir.¹¹⁰

Avrupalı devletler tarafından çeşitli fikir akımlarıyla cehalete sevk edilen İslam toplumu kurtuluşu kendi dininin temellerinde ki fikirlerde aramalıdır. Peygamber Efendimizin İslam toplumunu inşa ederken üç önemli fikir üzerinde durduğu görülmektedir. Bunlar tevhit inancı, insanın sorumluluk duygusu ve diğer dünyaya olan inancıdır. Sorumluluk duygusu ve ahiret inancıdır. Düşünürümüz, bunların birincisini "Kur'an'a yöneltme", ikincisini "sosyal-ekonomik durum", ve sonuncusunu da "fertlerin değil toplumların da tarih önünde muhakemeye çekilmesi" olarak yorumlamaktadır. Tevhit fikri diğer iki fikrin temelini oluşturmaktadır. Aliya İzzetbegoviç'e göre ise İslam, toplumsal dönüşüm gerçekleşmesinde, hiçbir etkene sebebiyet vermez. Kuran değişimin temeline bireyleri ve bireylerden oluşan halkı yerleştirmektedir. İslam'a göre başlarına gelenlerden halkın kendisi sorumludur. Düşünürümüz, İslam'ın toplumsal değerlere verdiği önemi Fazlurrahman'ın kendi toplumun çağdaşlaşması için verdiği mücadeleyle ortak bulmuştur.¹¹¹ Çünkü toplumsal gelişme ve değişimin belirleyicisi ırka veya sınıfa dayanan hiçbir üstünlük veya ayırıcı nitelik söz konusu olmaksızın toplumdur.

Aliya İzzetbegoviç, İslam filozoflarının fikirlerine değer vermiştir. Özellikle kendi toplumunu tekrar düzenleme çabasında olan İslam âlimlerini araştırmıştır.

¹⁰⁹ Alparslan Açıkgenç, **a.g.e.**, s. 283.

¹¹⁰ Alparslan Açıkgenç, "İslâmî Uyanış ve Yenilikçilik Düşünürü: Fazlurrahman'ın Hayatı ve Eserleri", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, Sayı 4, 1990, ss. 232-252.

¹¹¹ Şaban Ali Düzgün, Aliya İzzetbegoviç ve Kurucu İrade Olarak İslam, **Kelam Araştırmaları**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, , sayı:7, 2009, s:1-20.

Düşünürümüz kendi toplumu için İslam'ın nasıl kurtuluş yolu olduğunu açıklarken Fazlurrahman'dan etkilendiğini eserlerinde belirtmiştir.¹¹²

2.3.5. Mevdûdî

Pakistan doğumlu düşünürümüz, Cemâat-i İslâmî teşkilatının önderidir. 1903 yılında Hindistan'ın Haydarâbâd şehrine bağlı Evrengâbâd köyünde doğdu. İsmi dedesi Ebu'l-A'lâ dan almaktadır. Peygamber Efendimizin soyundan geldiği bilinmektedir. Annesi Rukiye Begüm, Âlemgîr Evrengzîb zamanında Orta Asya'dan Hindistan'a yerleşen Türk kökenli bir ailenin çocuğudur. İlköğrenimine avukat olan babası Seyyid Ahmed Hasan'dan Farsça, Urduca, Arapça, mantık, fıkıh ve hadis dersleri alarak başladı.¹¹³

1914 yılında çağdaş ve geleneksel eğitim veren Medresetu'l Fevkâniyye'nin son sınıfına kaydoldu. 1915 yılında ailesinin Haydarâbâd'a taşınmasının ardından eğitimini buradaki Dâru'l-Ulûm'da sürdürdü. Taşınmanın hemen ardından babasının sağlığını kaybetmesiyle eğitimine ara verip evin ihtiyaçlarının karşılanması için çalışma hayatına başlamıştır. Eğitim hayatını kendi imkânlarıyla sürdürmüştür.¹¹⁴

1918 yılında Delhi'ye taşınması sonrasında çeşitli yayın organlarında makaleleri yayımlandı. 1919 yılında kardeşi Ebu'l-Hayr ile birlikte Cebelpûr'da Kongre Partisi'ne yakın yazarların çıkardığı *Tâc* adlı haftalık gazetenin sorumluluğunu üstlendi. 1920 yılının sonlarında sömürge idaresini tenkit ettiği bir yazısından dolayı gazete kapanınca Delhi'ye döndü. 1921 senesinde "Cem'iyetü Ulemâ-î Hind'in" yayınladığı Müslim (Cemiyet) isimli gazetenin yöneticiliğine geçti. Cemiyet gazetesinde ki yazıları *El-Cihâd fi'l-İslâm* adıyla düzenlenip bir araya getirildi. Bu yazılarında Hinduizm, Budizm, Yahudilik ve Hristiyanlıktaki kutsal savaşla İslâmî cihadı karşılaştırıp cihadın güçsüzlerin sömürü, baskı ve zulümden kurtuluşunu sağlayan olumlu ve ahlâkî yönlerini ortaya koydu. 1920'li

¹¹² Mehmet Aydın, "Fazlurrahman ve İslâm Modernizmi", **İslâmî Araştırmalar**, Ankara, Sayı 4, ss. 273-284.

¹¹³ Ziya Kazıcı, Halis Ayhan, "İslam'da Din Eğitimi ve Ahlak" **Diyanet Dergisi**, Ankara, Sayı 3, Cilt 39, ss. 59-62.

¹¹⁴ Anis Ahmad, "Mevdûdî", **Türkiye Diyanet Ansiklopedisi**, cilt: 29, İstanbul, 2004, ss. 432-437.

yıllarda Hindistan, Hilâfet Hareketi'ne katılan Mevdûdî eserlerinin birçoğunda Müslümanların mevcut durumunu anlattı.¹¹⁵

Düşünürümüz, Mevdûdî'nin fikirlerinin toplumsal yönünden, içinde bulunduğu toplumu eleştiren ve yeni çözümler arayan, topluma ve Müslümanlara yaptığı eleştirilerden etkilenmiştir. Aliya'nın cihat anlayışının oluşmasında Mevdûdî ile benzer fikirleri benimsediği dikkat çeken bir diğer noktadır. Her iki düşünürde Müslümanların içinde bulunduğu mevcut durumu düzeltmek için yeni fikirler ortaya koymuştur. Aliya İzzetbegoviç, kendini yeniden bulma konusunda İslâm'ın başlangıcından beri yapılanlar yapılmaya devam edilmelidir. Bu ise iyi olan her şeyi benimsemekle mümkündür. İslâm dünyası Batı'dan organizasyon ilkelerini, bilimsel çalışmaları ve teknikleri kabul etmelidir. Fakat özel yaşam, hayat felsefesi, ahlâk anlayışı ve aile hayatı bakımından Avrupa bir örnek oluşturmamalıdır. Bu düşünceleriyle Aliya İzzetbegoviç, açık şekilde İslâm'ı din ve sosyal bir düzen olarak sunar, Müslümanların izlemesi gereken tek yolun İslâm olduğuna dikkat çeker. İslâm kendi politikasını tanımlamak zorundadır.¹¹⁶ Kendi savaşçılarını toplayıp güçlü sıralara yerleştirmeli, fikir açısından bir tek İslâm'a bağlı olan yeni güçler bulunmalıdır. Bu güçler birer Cezayirli, Libyalı, Iraklı, Afgan vb. olarak düşünmeyi bırakmalı, sadece Müslüman olmalıdır.¹¹⁷ İzzetbegoviç din ve ahlâkın medeniyetin temeli olduğunu, dinle birleşmiş bir kültürün insanı iyiliğe götüreceğini, dinsiz kültürün ise ahlâkî yoksulluğa düşüreceğini söyler.

2.3.6. Cemâleddin Efgânî

Seyyid Cemâleddîn Muhammed b. Safder el-Efgânî el-Hüseynî, İslâmî uyanışı etkileyen XIX. yüzyıl fikir ve siyaset adamlarındandır. Amerika'dan İngiltere'ye kadar Batı'da, Mısır'dan Hindistan'a kadar Doğu'da yaptığı seyahatler, etkilendiği şahıslar ve zümreler, karıştığı olaylar ve hareketler, geride bıraktığı eserler ve öğrencilerle XIX. yüzyıl İslâm dünyasının düşünce ve siyaset hayatında önemli yeri bulunmaktadır. Efgânî'nin hayatının bilinmeyen birçok yanı mevcuttur.

¹¹⁵ Anis Ahmad, **a.g.e.** ss. 433-440.

¹¹⁶ Aliya İzzetbegoviç, **Özgürlüğe Kaçışım: Zindandan Notlar**, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, 17. Basım, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015, ss:28-30.

¹¹⁷ **a.g.e.**,s:31.

Bunun sebebi hayatı boyunca birçok yerde yaşamasından ve hakkında yazılan eserlerde ki çelişkili durumlardan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu konudaki sağlıklı bilgiler yanında tartışmalı hususların da ayrıntılı bir şekilde verilmesinde zaruret vardır. Kaynakların fikir birliğine vardığı tek nokta Efgânî'nin 1838 senesinde doğduğu görüşüdür. Hangi belde dünyaya geldiği konusu ise onun hayatında tartışılan konulardan birisi olmuştur. Kısacası Efgânî'nin hayatına dair çok fazla bilgi bulunmamaktadır.¹¹⁸

Efgânî'nin fikirlerine göre Kur'ân-ı Kerîm'de evrenin varlığı ve nasıl var olduğu, insanların sorumlulukları, gök bilimine ait vb. birçok konuya dair bilgiler vardır. Tüm bu konulara dair işaretler bulunmaktadır. Bu konuları doğru analiz etmek ve kesin verilere dayandırmak gerekmektedir. Düşünürümüz, içtihat konusuyla ilgili olarak Arapça bilen, sîret, hadis, icmâ ve kıyas konularında yeterli bilgiyle donanımlı herkesin içtihat edebileceğini söylemektedir. Büyük İslam âlimleri kendi dönemlerinde gerekli içtihatları yapmışlar ve dönemin ihtiyaçlarını karşılamışlardır. İslam kaynaklarından şimdiye kadar edinilen bilgiler iğne ucu kadardır. Efgânî'nin kadınların örtünme biçimi, faiz konusu, cihadın çeşitli anlamları ve uygulamaları, barış gibi mevzularda fikirleri vardır.

Aliya'nın toplumda doğru yolu bulma fikirlerini araştırırken karşılaştığı Efgânî'ye ait olan fikirler, ona yeni bir düşünme alanı açmıştır. Özellikle kadının toplumdaki yeri konusunda ilim tahsil eden kadının ailesine daha yararlı olacağını söylemektedir.¹¹⁹ Aliya ise toplumdaki kadının yerini belirlerken, bayanların kendilerini geliştirmelerini tavsiye ederken iş hayatı hakkında topluma katkısı olan bir tavır takınmasında, bayanların her ne olursa olsun annelik ve aileyi eğiten en önemli yapı taşı olduğunu vurgulamıştır. Düşünürümüze göre çocukların ahlaklı bir birey olması, bulunduğu toplumun düzelmesi için her şeyden daha kıymetlidir. Bir milletin değerlerinin korunmasında annelerin çocuklara verdiği eğitimin önemi

¹¹⁸ Hayreddin Karaman, "Cemâleddin Efgânî", **Türkiye Diyanet Ansiklopedisi**, Ankara, cilt: 10, s. 466.

¹¹⁹ Abdülhamit, **Cemaleddin Afgânî: Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler**, 1. Baskı, Ekin Yayınları, Bursa, 2017, s. 158.

büyüktür. Çocuk ailede ahlaklı bir birey olmayı öğrenemezse toplum içinde asimile olur.¹²⁰

2.3.7. Hasan El-Benna

Hasen Ahmed Abdurrahmân El-Bennâ, İhvân-ı Müslim örgütünün lideri, Mısırlı düşünce adamıdır. 14 Ekim 1906 yılında Mısır'ın Buhayre şehrine bağlı Mahmûdiye köyünde doğdu. Babası, *El-Fethu'r-rabbânî li-tertîbi Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî* isimli kitabın yazarıdır. İlköğrenimini babasından gören Hasan, sekiz yaşında Mahmudiye'deki klasik eğitim veren Medresetü'r-reşâdi'd-dîniyye'ye girdi. Burada Kur'ân-ı Kerîm'in bir kısmını ezberleyip nahiv ve biraz da Arap edebiyatı okudu. Medresenin yöneticisi Şeyh Muhammed Zehra'nın onun üzerinde derin izler bıraktığı bilinmektedir.¹²¹

Cem'iyetu'l ahlâkı'l-edebiyeye ve Cem'iyetü men'i'l-muharremât gibi kuruluşlarda görev aldı ve mânevî yapısında derin etkiler bırakan Hassâfiyye tarikatı şeyhî Abdülvehhâb el-Hassâfi'ye intisap etti. Böylece sünneti esas alan dinamik bir davet anlayışına sahip mutasavvıflarla ilişkilerini derinleştirdi. Sonra da Mahmûdiye'de Cem'iyetu'l-Hassâfiyye El-Hayriyye ile Eş-Şübbânu'l-Müslim'in kurulmasına yardımcı oldu.

Hasan El-Bennâ düşünce dünyasının temeline, İslâmiyet'i tam anlamıyla geniş kitlelere anlatma amacını koymuştur. Sık sık İslâm'ın, hayatın bütün yönlerini içine alan kapsayıcı bir dünya görüşü olduğunu vurgulamıştır. Onun, İslâm'ın aslı öğretilerini ortaya koyma çabasında şu üç fikri temel aldığı görülür:

1. Selefî bir tavırla İslâm'ın bağlayıcı kaynağının Kur'an ve sahih hadisler olduğunu belirtmek ve dolayısıyla İslâm'a tarih içinde sokulmuş yanlış yorum, bidat ve hurafelere karşı Müslümanları bilinçlendirmek.

2. Böyle bir saflaştırma fikrini, gerçek İslâm'ın modern hayatın ihtiyaçlarına cevap verebileceği fikriyle birleştirmek.

¹²⁰ Fatmanur Altun ve Rifat Ahmetoğlu, a.g.e., ss. 78-90.

¹²¹ İbrâhim el-Beyyûmî Gânim, "Hasan el-Bennâ", *Türkiye Diyanet Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, cilt: 16, ss. 307-310.

3. Bunun mümkün olduğunu göstermek için de toplumun her seviyesinde ve tam bir dayanışma ruhu içinde İslâmî esasları hayata geçirecek şekilde teşkilatlanmak.¹²²

Bu üç ilke, Hasan El-Bennâ'nın düşünce hayatında çeşitli sorunları gündeme getirmiştir. Bu sorunların yöneldiği konu başlıkları toplum içinde yaygın olan cincilik, büyücülük ve falcılık gibi batıl inançlardır. Bu batıl inançlar Hasan El-Bennâ'nın bulunduğu toplumun manevi dünyasında derin yaralar açmıştır. Tasavvuf ve cemaatler ortaya çıkan yanlış ilim anlayışlarını tetiklemiş, Batıya özenen insanlar için yeni fikirleri haline gelmiştir.

Hasan el benna ve Aliya İzzetbegoviç'in, ortak yanına bakıldığında çağdaş batılılaşmayı destekleyen fikir adamları olmalarıdır. Aliya'nın amacı homojen bir Müslüman Boşnak Devleti kurmak değil, farklılıkların bir arada yaşayabildiği, doğu ile batıyı birleştiren toplumsal bir örneklik oluşturmaktır. O, İslam'ı doğu ile batıyı bir "orta yol" olarak görür ve tepkisel bir doğu ya da batı karşıtlığını da reddeder. Zira bu anlamda bütünleşmiş, bir batıdan ve doğudan bahsetmek de yanıltıcıdır. Batının olumsuz yönlerini dikkatimizden kaçırmamak da, batının İslam dünyasından daha örgütlü, eğitilmiş, demokratik olduğunu, sosyal adaleti daha iyi gerçekleştirdiğini ve şehirlerinin daha yaşanabilir. Batıya karşı tepkiselliğin ortaya çıkardığı terörün ise ahlak dışılığı bir yana, üretkenliğe, yani olumlu değerlerin ve Müslümanca bir hayatın üretimine de engel teşkil ettiğini söyleyecektir.¹²³

Fikir adamlarının birçoğu insanların sorunlarına ya da İslam dünyasının sorunlarına değinmişlerdir. Aliya'nın SDA partisini kurarken Müslüman kardeşlerden etkilenen fikir adamlarından esinlendiği bilinmektedir.

Düşünürümüzün hayatını etkileyen fikir adamlarının doğumlarından ölümlerine kadar yaşadıkları coğrafya ya da insanlık sıkıntılarına çare bulmayı amaç edindikleri görülmektedir. Sosyo-politik durumlar fikir adamlarını hayata dokunarak problemlere çözüm bulmaya sevk etmiştir.¹²⁴

¹²² İbrâhim el-Beyyûmî Gânim, **a.g.e.**, ss. 350-360.

¹²³ Aliya İzzetbegoviç, **a.g.e.**,ss:290-295.

¹²⁴ **a.g.e.**, ss. 1-11.

Düşünürümüzün, fikir inşasında da içinde bulunduğu dönemin buhranları karşımıza çıkmaktadır. Aliya da bulunduğu coğrafya gibi yarı Batı fikirlerine yarı Doğu fikirlerine sahip bir düşünür olmuştur. Müslüman dünyasını eleştirirken Avrupa'nın soğukkanlı tavrına inanamayan, Müslüman âlemin kurtuluşu için yeni fikirlere ihtiyacı olduğunu savunan bir çağdaş İslam düşünürü olarak karşımıza çıkmaktadır. İslâm'ın modern dönemdeki rolünün önemine dikkat çeken bu âlimlerin Müslümanları hem geri kalmışlıktan hem de bâtil fikirlerin yanlışımdan kurtarmayı amaç edindikleri ortadadır. Bilimden siyasi alana kadar uzayan çeşitli çalışmalar bir yandan da İslam'ın modern döneme ayak uydurma isteğini içermektedir.¹²⁵

2.4 Eserleri ve Genel İçeriği

Çalışmamızın büyük bir bölümünü düşünürümüzün gençliği, çocukluğu etkilendiği şahsiyetlere ayırdıktan sonra Aliya'nın sadece siyaset adamı olmadığı bir fikir dünyasının da olduğunu ortaya koyan eserlerini de inceleyeceğiz. Eserleri, ortaya koyduğu fikir dünyasını anlamamızda birer kaynaktır.

2.4.1. *Doğu ve Batı Arasında İslam*

İzzetbegoviç'in 1984 yılında Kanada'da basılan *Doğu ve Batı Arasında İslam* kitabı en çok bilinen eseridir. Bu kitabında yazar, günümüz dünyasında İslam'ın konumunu belirtmeyi amaçlamaktadır. Eserin kavramsal çatısını "Zıddiyetler Cetveli" oluşturmaktadır. Burada karşımıza üç tür dünya görüşü çıkmaktadır. Bunlar: dini, İslami, materyalist görüşlerdir. Birincisinin hareket noktası ruh, ikincisinin insan ve üçüncüsünün hareket noktası ise maddedir.¹²⁶

Eser kendi içindeki zıtlıklarla uyumlu dünyayı bize göstermektedir. Aliya, iki kutuplu dünyada yani idealizmin ve materyalizmin olduğu bir dünya da üçüncü bir dünyanın mümkün olabileceğini ortaya koymak istemektedir. Düşünürümüz, bu eseriyle ilgili daha sonra yaptığı değerlendirmede "Her şey çift yaratılmıştır. İnsan ikili bir varlıktır. Bunlar; beden ve ruh demektir. Beden, Tanrının dokunuşuyla vücut bulmuştur." Batının savunduğu Darwinizm'i kabul etmeyen Aliya, insanın evrimleşmediğini dile getirmektedir. Bazı bilimsel yöntemler Tanrı'nın insanı var

¹²⁵ Asım Öz, **a.g.e.**, s. 229.

¹²⁶ Aliya İzzetbegoviç, **Doğu ve Batı Arasında İslam**, çev. Salih Şaban, Nehir Yayınları, İstanbul, 2008, s. 25.

ettiği fikrinin aksini söylerken, bütün sanatlar dinin gerekliliğini haber vermektedir. Din, insana üflenen bir ruhtur. Materyalizm evrimi savunurken, idealizm ruhu savunmaktadır. Bu iki zıtlık insanda ve İslam'da uzlaşmıştır.¹²⁷

Aliya orta yol olarak düşündüğü İslam'ın en doğru yol olduğunu dile getirmektedir. En yoğun tarih, mutedil denilen bölgelerde gelişmiştir. Düşünürümüz, *Doğu ve Batı Arasında İslam* eserinde zıtlıklarla ilgili birçok örnek vermektedir. Uçlarda olan materyalizmi ve idealizmi dengeleme asıl amacıdır. Bunun tek yolunun da İslam olduğu kanısında olan Aliya'nın bu düşüncesi kitabın genel içeriğini oluşturmaktadır.¹²⁸

2.4.2. İslam Deklarasyonu

İslam Deklarasyonu Aliya'nın kültür ve düşünce üzerinde yoğunlaştığı bir eserdir. Bu eseri 14 yıl mahkûm edildiği süreçte yazmıştır. İzzetbegoviç'in bu eseri yargılanması esnasında kullandığı bilinmektedir. *İslam Deklarasyonu*'nda ele alınan konular: Müslüman âleminin geri kalmışlığı, İslam dininin nizamı, günümüz İslam nizamının sorunlarıdır. Düşünürümüzün, Balkanlar ve İslam dünyası için tek savunduğu anlayış demokrasidir. Bununda sadece İslam'ın doğru anlaşılabilir olarak mümkün olduğunu düşünmektedir.¹²⁹

Aliya İzzetbegoviç, Müslüman âlemin geri kalmışlığını bir sorun olarak tespit etmiştir. Bu problemin sebebi ise İslam'ın en güzel din ve sistem olduğu, ancak Müslümanların öyle olmadığıdır. Müslümanların neden geri kalmış olduğunu üç sebeple ortaya koymaktadır.¹³⁰ Bu sebepler: İslam'ın teolojik yorumu, Moğol istilasının İslam kültür ve medeniyetine yapmış olduğu katliam, İslam'ın teolojik yorumunun yanlış yapılmasıdır. Bir zamanlar bilim ve teknolojiye ilham olan İslam'ın artık buna kaynaklık yapmamasını kabul etmek mümkün değildir. Burada ortaya çıkan Müslüman insanların algı hatasıdır.¹³¹

Düşünürümüz, İslam devriminin gerçekleşmesi hususunda; İslam, tarihin bir anında geleneklerimize, karakterimize, anlayışımıza ve inançlarımıza dayanarak yol

¹²⁷ Aliya İzzetbegoviç, **a.g.e.**, s. 32-33.

¹²⁸ **a.g.e.**, s. 350.

¹²⁹ **a.g.e.**, s. 14.

¹³⁰ **a.g.e.**, s. 34.

¹³¹ **a.g.e.**, s. 53.

almayı karakteri olarak benimsemiştir.¹³² İslam'la ilgili birçok meselenin incelendiği bu eser düşünürümüz'ün İslam düşüncesi ve toplumları üzerinde yaptığı değerlendirmelerin toplamı niteliğindedir. Düşünürümüzün *İslam Deklarasyonu* kitabı, tüm kitaplarını oluşturan temel fikirlerinin yer aldığı bir içeriğe sahiptir.

2.4.3. Tarihe Tanıklığım

Aliya'nın yaşamından kesitler sunan bu eser otobiyografik bir eserdir. Kendi kaleminden yaşamına ve hayatındaki olaylara dair kesitler bulunmaktadır. Bağımsız yaşama olan düşkünlüğüne ve Bosna'daki buhranlı dönemde yaşadığı tüm ayrıntıları bu eserde bulmak mümkündür.¹³³

İzzetbegoviç'in mücadelesi bir bilge ve lideri anlamak yolunda bize kaynaklık etmektedir. Eserdeki en önemli noktalardan birisi de savaşın ortasında bir liderin ne olursa olsun ahlaki özelliklerini kaybetmeden savaşa devam etmesidir. Bu eserde soykırıma karşı tüm dünyanın nasıl sessiz kaldığını da görmekteyiz. Eserde zorluklarla mücadele içinde geçen bir ömür kendi kaleminden anlatılmıştır.

2.4.4. Köle Olmayacağız

Bosna-Hersek mücadelesinin anlatıldığı bir eserdir. Aliya'nın dünyanın sessiz kaldığı soykırıma dair yaptığı konuşmalardan oluşan derlemeler vardır. Bosna-Hersek üzerinde devam eden Sırp hâkimiyetinin azalması gerektiğine olan vurgu, eserde en dikkat çekici noktalardan biri halini almıştır.¹³⁴ Bir halka yapılan soykırımın ne denli haksız olduğuna ve tüm dünyanın bu duruma nasıl sessiz kaldığına demeclerinde yer vermiştir.

Düşünürümüzün, Avrupa'nın soğukkanlılığının insanî boyutları nasıl bu denli aştığını anlamakta güçlük çektiğini dile getirmesi, günümüzde de Avrupa'nın çok da farklı olmayan durumlarla, dünyanın birçok yerindeki insanlara yapılan soykırımlara göz yummasının ne denli acımasız yanlarının olduğunu bizlere hatırlatmaktadır. Tarihin öğrenilmesi gereken süreçlere gebe olduğunu söyleyen düşünürümüz Müslüman âleminin sessizliğine anlam verememekte ve eleştirmektedir. İnsanlık adına yapılan bu duruma her demecinde dikkat çekmeye çalışmıştır.

¹³² Aliya İzzetbegoviç, *a.g.e.*, s. 84.

¹³³ *a.g.e.*, ss. 30-59.

¹³⁴ Fatma Altun, *a.g.e.*, s. 34.

2.4.5. Özgürlüğe Kaçışım Zindandan Notlar

İzzetbegoviç, 1984'te hapisshane olduğu süre boyunca derlediği notları yayımlama fırsatı bularak, bulunduğu hapisshane ortamından aklı özgürlüğe kaçış noktası olarak yazdığı notları paylaşmıştır. İçinde bulunduğu yeni durum karşısında değerlendirmeler yapmaktadır.

Aliya, eserin ilk kısmında içinde bulunduğu durumu anlamlandırmaya çalışmakta, hayat ve insanlara karşı sorgulayıcı bir tavır içindedir. İkinci bölümde ise din ve ahlak, üçüncü bölümde ise siyaset hakkındaki notlarını paylaşır. *Doğu ve Batı Arasında İslam* eserini içinde bulunduğu şartlarda nasıl yazabildiği hakkındaki derlemede bu kitapta bulunmaktadır. Üçüncü yol ya da orta yol olarak tanımladığı fikirleri bu kitabında ayrıntılı olarak paylaşmıştır.

Aliya, hayatının büyük bir bölümünde ideolojik çatışmaların olumsuz sonuçlarına katlanmak zorunda kalmıştır. Onun yaşamında olumsuz yansımaları olan Nazizm ve komünizmle ilgili değerlendirmelerini, eserinin beşinci bölümünde paylaşmaktadır.¹³⁵ İslam, tarih ve diğer bazı konularla ilgili düşüncelerini ortaya koyduğu altıncı bölümde Aliya, bütün dinî düşünceler ve onların tarihî yansımaları hakkında bilgiler ve yorumlar ortaya koymaktadır.

Son bölümde Aliya'nın yapmış olduğu değerlendirmeler içinde dikkat çeken ve diğer kitaplarında da değindiği noktalar şöyledir: İslam öz ve içerik arasındaki dengenin adıdır. Yahudilik ve Hristiyanlık ise ya öz ya da içeriktir.¹³⁶ İzzetbegoviç, eserinin sonunda ayrıca mahkûmiyeti boyunca çocuklarından aldığı mektupları paylaşmaktadır.

Eserle ilgili ilginç bir ayrıntıda Aliya'nın yazmış olduğu bu notları gardiyanların şüphelenmeyeceği bir mahkûmun dolabında saklamasıdır. Sahte belge düzenlemek suçundan içeri girmiş birinin satranç kutusunun içinde bu yazıları dışarıya çıkarması eserin oluşma serüveni içindedir.

¹³⁵ Tuncay Başoğlu, **a.g.e.**, s. 299.

¹³⁶ Fatma Altun, **a.g.e.**, s. 333.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEMEL FİKİRLERİ

3.1 Hayatını Etkileyen Fikirler

İzzetbegoviç'in kaleme aldığı eserlerde gençlik yıllarındaki Batılı ve İslami fikirlerden etkilendiğini görmekteyiz.

3.1.1 Batılı Fikirler

Aliya İzzetbegoviç, 15 yaşında iken inancıyla ilgili bazı tereddütler yaşadığından bahsetmektedir. Alman lisesinde dağıtılan komünist yanlısı bildiriler bu tutumun sebeplerindedir. Komünist yanlılarının baskın olduğu lisede illegal broşürler dağıtılıp, halkın düşüncelerini engelleyen bir dinsel algıdan bahsedilirdi. Din, komünizm tarafından "halkın afyonu" olarak değerlendirilirdi. Batı yanlısı düşünce temelleri arasında komünizmden de bir dönem etkilenen düşünürümüz, *Tarihe Tanıklığım* kitabında bu durumdan detaylı bir şekilde bahsetmiştir. Ayrıca düşünürümüzün, idealizm ve sosyalizm fikirlerini de araştırdığı bilinmektedir.

3.1.1.1. Komünizm

Komünizm, tüm eşyaların ortak sahiplenilmesi fikrine dayanan bir ideoloji ve hareket olarak tanımlanabilir. Karl Heinrich Marx (5 Mayıs 1818 Trier - 14 Mart 1883 Londra) XIX. yüzyılda yaşamış filozof, politik ekonomist ve devrimcidir. Komünizmin önderi Karl Marx'tır. Birçok politik ve sosyal konuda fikri olmakla beraber, en çok Komünist Manifesto'nun (1848) giriş cümlesinde özetlediği tarih analiziyle tanınır: "Şimdiye kadarki bütün toplumların tarihi, sınıf savaşmaları tarihidir." Marx, bütün sınıflı toplumlarda olduğu gibi kapitalizmin de kendini yok etmeye yol açacak içsel dinamikler barındırdığına inanmıştır. Karl Max'ın düşüncesine göre, "nasıl ki kapitalizm eskimiş feodalizmin yerini aldıysa, sınıfsız bir toplum olan komünizm de devletin proletaryasının devrimci diktatörlüğünden başka bir şey olmadığını, siyasal geçiş sürecinden sonra onun yerini alacağını söylemektedir." Karl Max'ın öncü olduğu komünist fikirler dini de alt tabakadaki halkın afyonu olarak görmektedir. Aliya İzzetbegoviç Bosna'nın ünlü Erkek Lisesine kaydolmuştur. Komünizmle tanışması lise çağına denk gelmektedir. Aliya, gençlik

döneminde, Bu durumu şu şekilde anlatmaktadır: “Orada komünistler örgütlüydü. Henüz 15 yaşındaydım. Komünist öğrenciler Müslüman genç avında... Eşitlikten, adaletten söz ediyor olmaları, baskı altındaki Müslümanlara çekici geliyordu. Ben de onlardan etkilenmişim. Onların Allah hakkındaki düşünceleri bana doğru gelmiyor, Allah’a iman, halkı ezen değil, halkı kral ve imparatorlara karşı koruyan bir güçtür. Tanrısız bir kâinat, bana anlamdan yoksun görünmüştür. Her zaman. Bu nedenle inancım bir iki yıllık bir salınımdan sonra geri döndü ama farklı bir biçimde İslam artık atalarımın devraldığım bir din değildi, yeni baştan edinilmiş bir inançtı. Onu bir daha hiç yitirmedim.”¹³⁷ Düşünürümüzün de dikkatini çeken bu fikir akımı daha sonra ruhun anlaşılmayan yanlarını boş bıraktığı için komünizmi, benimsememesine neden olmuştur.¹³⁸

3.1.1.2. Sosyalizm

Sosyalizm, bir toplumun ekonomik faaliyetlerinin kamuya ait olması, hem sosyal hem de ekonomik alanda toplumsal refahın devlet tarafından sağlandığı siyasi bir teoridir. “İlk çağdan beri farklı formlarda yorumlanan bu düşüncenin önemli temsilcileri, Platon, Campanella, Saint Simon, Robert Owen, Charles Fourier, Proudhon, Louis Blanc ve bilimsel sosyalizmin kurucuları olan Karl Marx ile Friedrich Engels’tir.” Birey yerine toplum kavramının öne çıktığı düşünce tarzında, siyasi eşitliğin iktisadi eşitlikle sağlanması gerektiği belirtilmiş, aksi takdirde tam bir özgürlüğün olamayacağı savunulmuştur.

Sosyalizm teriminin ilk kez XIX. yüzyılın başlarında kullanıldığı bilirse de temelinin ilk çağlara kadar uzandığını görüyoruz. Yani yüzyıllar öncesinde sosyalizm olarak ifade edilmese bile toplumculuk görüşünün varlığından rahatlıkla bahsedebiliriz. Platon ya da İslam dünyasında Eflatun olarak bilinen Yunan filozof Aristokles, bir tür aristokratik sosyalizmden bahsetmiştir.¹³⁹

XIX. yüzyılın ortalarında ise sosyalizmin hayalî bir şekilde ortaya atıldığı görülmektedir. Fransa ve İngiltere’de gelişme gösteren hayalî sosyalizme göre özel mülkiyet, sermaye ve rekabet gibi kapitalist sisteme özgü unsurlar, insanların kendi

¹³⁷ Aliya izzetbegoviç, **a.g.e.**, s. 145.

¹³⁸ Şiar Rişvanoğlu, “Devrimci Marksizm”, **Teorik / Politik dergi**, Sayı: 5, Eriş Yayınları, Kapital 1.cilt, 1975, ss. 10-20.

¹³⁹ Öner Ünalın, **V.I.Lenin, Sosyalizm ve Din**, 1. Basım, Kor Yayınevi, İstanbul, 2017, ss. 1-10.

türlerini sömürmelerine neden olurlar. İşte bu nedenle ütopyik sosyalistler sömürülmenin ortadan kaldırılabilceği bir sistemin olması gerektiği düşüncesini savunmuşlardır.

Sosyalizme son şeklini veren isimse Karl Marx olmuştur. Sosyalizm için yapılan mücadelede önemli bir yeri olan ünlü isim Karl Marx, Birinci Enternasyonal'deki başlıca figürlerden biri olmuştur. Sonuç olarak Marx kendinden önceki sosyalist akımları hayalî olmaktan çıkartmış, daha somut ve bilimsel görüşlerle destekleyerek sosyalizmin bugünkü şeklini almasını sağlamıştır diyebiliriz.

Marx'ın bilimsel sosyalizmi Marksizm olarak da ifade edilmektedir. Marx tarafından geliştirilip Engels tarafından yaygınlaştırılan bilimsel sosyalizmde, üretim araçlarının burjuva sınıfının hâkimiyetinde olduğu, sınıf ayrımlı devletin yıkılarak sınıfsız bir düzen kurma amacı güdülmektedir. Marx'a göre sosyalizm, komünizme zemin hazırlayan bir hareket niteliği taşımaktadır.

Marksist teoride sosyalizm, bireycilik ve özel mülkiyet odaklı kapitalizmin yerini alacak ve sonrasında sosyalist yapı doğal bir şekilde yerini komünizme bırakacaktır. Diğer bir ifadeyle sosyalizm, kapitalist ve komünist sistem arasında bir köprü işlevi görecektir. Kısacası sosyalizm tarihinde sosyalist grupların düşünceleri arasında farklılıklar olsa da ortak noktalar toplumculuk, eşitlik, sınıfsızlık gibi anlayışlar olmuştur.

Sosyalizm devlet eliyle işletildiği için ekonomik durum tüm toplumda aynı olmalıdır. Bir başka deyişle devlet tüm mülk'ün sahibidir ama sahip olduklarını sınıf farkı gözetmeksizin sadece toplum faydası için kullanmaktadır. Yani sermayenin sahibi devlettir.

Özel sermaye değil, ortak sermaye vardır. Bu biçimde insanların birbirleri üzerinden faydalanması engellenecektir. Kısacası devlet toplum adına her şeyin kararını veren güçtür. Ama bu sosyalizmde özel sermaye olmayacağı anlamına da gelmemektedir. Sosyalist sistemde yalnızca büyük sermaye sahipleri, toprak ağaları, yani ortalamanın çok üzerinde varlığa sahip olanların mülk sahipliğine karşı çıkmaktadır.

Karl Marx tarafından ortaya konulan sosyalizmin temelleri, ünlü düşünürün *Das Kapital* isimli eserinde belirtilmiştir.¹⁴⁰ Marx'ın liderliğinde birçok düşünür tarafından geliştirilen sosyalizm kavramı ilk kez Rus lider Vladimir Lenin tarafından hayata geçirilmiştir. Dünya tarihinde bir ilk olan Lenin'in hareketinde kapitalist rejim yıkılarak yerine sosyalist bir rejim getirilmiştir. Bunun sonucunda SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) kurulmuştur.

Begoviç, Sırların baskın olduğu bir ülkede onların eğitim sistemiyle büyüdüğü için kominizm ve onun uzantısı olan sosyalizmle sürekli karşılaşmıştır. Lisedeki hocasının komünist yanlısı olduğunu anlatırken sorgulayıcı tavrı sayesinde Max'ın fikirlerini benimsememiştir. Aliya İzzetbegoviç Sosyalizmden, günah ve suç yüklü Batı şehrinin kötülüğünden şöyle bahsediyor: Düşünce, duygu ve siyaset bakımından biri birinden tamamen ayrı iki dünya (kapitalist ve sosyalist) vardır. İnsanlık dünyasının esas ikiliği ile ilgili tarihî tecrübe, gözlerimizin önünde cereyan etmektedir. Böyle olmakla beraber, dünyanın bir kısmı bu kutuplaşmadan uzak kalıyor ve bunun büyük bölümünü İslam memleketleri oluşturuyor. Bu gerçek hiç de tesadüfi değildir. Müslüman milletler hissediyorlar ki, cereyan eden ideolojik çatışmada onları alâkadar eden hiçbir şey yoktur. İslam sosyalizmle Hıristiyanlığın hakikat paylarını sadece tanımakla kalmıyor, bilakis ısrarla üzerinde duruyordu. İşte İslam'ın üstünlüğü, onların hakikat paylarını tanımasıdır.

Dünyadaki zıddiyetler soğuk savaş dönemindeki Doğu ve Batı ya da Kapitalist ve Komünist bloklardır. Bu iki dünyanın adalet paylarını da teslim edecek üçüncü bir dünyanın kurulmasıyla mümkündür. Çatışan ideolojilerin bu aşırılıklarıyla insanlığa empoze edilemeyeceğinin ve bir senteze, orta pozisyona doğru gidilme mecburiyetinin apaçık olduğu bu zamanda, biz göstermek istiyoruz ki, İslâm, bu doğal düşünce akışına ahenkli bir tarzda bağlanıyor, bu düşünceleri kabul ve teşvik ediyor. Doğu ile Batı arasında geçmişte birçok defa bir köprü görevini görmüş olan İslam iyi anlaşıldığı takdirde birçok problemin çözümü olacaktır.

¹⁴⁰ Georges Poltzer, V.I.Lenin, Karl Max, **Marxizm'in açıklaması ve kısa bir özeti**, 2. Baskı, Eriş Yayınları, 1990, ss. 41-51.

Üçüncü, yani İslâmî yolun manası işte buradadır.¹⁴¹ Sözleriyle sosyalizme dair fikirlerini ortaya koymuştur.

3.1.2. İslamî Fikirler

Aliya İzzetbegoviç'in İslam'da nizamla ilgili geliştirmiş olduğu bazı fikirler mevcuttur. Nizamın bütünü İslam dininde vücut bulmaktadır. İlk olarak, İslam'ın bu dünyaya hitap etmesi, dünyanın nizama ihtiyaç duyulacak bir yer olduğunu gösterecektir. Dünyanın daha iyi bir yer olmasına katkı sağlayabilecek hiçbir şey, İslam'a aykırı olduğu için reddedilemez.¹⁴² İkincisi ise doğaya karşı açık olmak, bilime karşı açık olmak demektir. Bir çözümün İslam dinine uygun olması için iki şartı yerine getirmesi gerekir. Birincisi olabildiğince etkili olması, diğeri ise olabildiğince insani olması gerektiğidir. Yani din ve bilim birliğinin olması gerekmektedir. Üçüncüsü ise, İslam dini tüm dünyayı bir araya getirebilecek fikri bir sisteme sahiptir. "Mistisizmden arınmış bir din ve ateizmden arınmış bir bilim" sözüyle İslam, hiç kimseyi ayırmadan tüm insanlığın problemine çözüm bulabilir.¹⁴³

İslam'ın, insanla insan, insanla toplum arasında ilişkilerini belirleyen değişmeyen prensipleri vardır. İslam'ın daima yenilikçi sayılacak, değişmeyen ticari, toplumsal ve siyasi bir sistemi yoktur. Aliya, İslami fikirlerin yeniden yorumlanması yeni yollar ve yeni araçlar noktasında fikirler vermesi için önemlidir. Aliya, bu noktada İslam'da demokrasi fikrini benimsemektedir.

3.1.2.1. Demokrasi

Demokrasi latince de "Halk" manasına gelen "Demos" ile "Egemenlik" manasına gelen "Kratos" kelimelerinden meydana gelmiştir. Sözlük anlamlarının dışında yukarıda da bahsettiğimiz üzere farklı tanımlamalara da başvurabiliriz. Demokrasi en genel ifadeyle halkın halk tarafından kendi kendine yönetilmesi, egemenliğin millete veya halka ait olmasıdır. Diğer bir tanım olarak da Abraham Lincoln'ün 1864 yılında verdiği bir demeçte "halkın, halk tarafından, halk için yönetimini örnek gösterebiliriz. Kuvvetlerin ayrılığı veya bir anlamda kuvvetler

¹⁴¹ İsmail Yurdakök, *Aliya İzzetbegoviç'te İktisat Felsefesi*, www.academia.edu.tr. (01.02.2019).

¹⁴² Aliya İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu*, çev. Mirela Kurtali, 2.Basım, Yarın Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 44-45.

¹⁴³ *a.g.e.*, ss. 47-48.

arasında bir dengenin kurulması, çeşitli kurumların işleyişini etkiler ve biçimler. Bu işleyiş aynı zamanda, demokrasinin temel ve ayırt edici bir özelliğine, yani bireyin sahip olabileceği özgürlüklerin ve hakların da bir teminatına işaret eder. Aksi takdirde totaliter rejimlerde olduğu gibi, bireyler arasında, gerek onların sahip olacakları imkânlar, gerek haklar gerekse özgürlükler açısından bir eşitsizlik söz konusu olacaktır.”¹⁴⁴ Totaliter rejimde bazı bireyler bu özelliklere özgürce sahip olamayacakları gibi, onları eşit olarak kullanma olanağından da mahrum olurlar. Bu anlamda demokrasi, insan onuruna en fazla sahip çıkan, onu yücelten, onun gelişmesi için en uygun zemini sağlayan bir siyasi sistemin adı olarak kabul edilmek durumundadır.

Demokrasinin ayrıcalığı, bireysel hak ve özgürlüklerin teminat altına alınabilmesidir. Fakat burada bireysel özgürlüklerin ve hakların tanımının çok iyi yapılması gerekir. En azından her bireysel talebin, bir bireysel özgürlük olarak anlaşılması, bir hakkın bulunduğu yerde ödevin de bulunduğu kabul edilmesi ve bu hususların da önemle altının çizilmesi gerekir.

Aliya, İslami fikirlere göre toplumu inşa etmede “İslam, insanın insana doğrudan doğruya el uzatmasını ister fikrini benimsemektedir.” Hiçbir zaman ötekileştirme yapmaz, Tanrı ile insan arasında da aracı koymaz. Toplumsal ilkeleriyle de sosyal adaleti destekler. Bunun için düşünürümüz, demokrasi fikriyle beraber günümüz şartları içinde yeni yollar ve fikirler çerçevesinde İslam fikrinin yeniden yorumlanarak daha güçlü ve doğru bir toplum olacağını bildirmektedir.

3.2. Ortaya Koyduğu Temel Fikirler

3.2.1. İslamcılık, Panislamizm

İslamcılık hareketi, modern Avrupa medeniyetinin İslâm dünyası aleyhinde oluşturduğu tehditlere etkili bir karşı koymanın ancak modernleşmenin gereklerine uygun bir zihniyet dünyası inşa etmekle ve dinin kılavuzluğunda gerçekleşecek bir modernleşme ile mümkün olacağı fikrine dayanır. Bu modernizm anlayışı, İslamcılığı İslam dünyasında ortaya çıkan birçok benzeri akımdan farklı kılan önemli

¹⁴⁴ Şafak Ural, **Demokrasi Kavramı: Toplumsal Değerler ve Birey**, <http://dergiler.ankara.edu.tr>, (26.07.18).

bir ayrıdır. İslam medeniyetinin dünya üzerindeki son büyük gücü olan Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü zaafıtan kurtarılması ve bekasının temini için İslami bir Rönesans'ın gerçekleşmesini sağlama düşüncesi aynı yaklaşımın sonucudur.¹⁴⁵

Bu yaklaşımın taraftarları, yanlış din uygulamasının Müslümanları atalet, cehalet ve hurafelerin mahkûmu kılarak onları aslî kimliklerini inkâr noktasına kadar varan bir Batı taklitçiliğine düşürdüğünü savunuyorlardı. Geriliğe sebep olan şey İslam'ın hakikatinden uzaklaşmış olmasıdır. Şu halde çözüm de İslam'ın hakikatine dönmekte yani İslamlaşmaktadır. İslamcılık hareketi hem bir öze dönüş hem de bir modernleşme projesi olarak takdim edilmiştir.

İzzetbegoviç, hayatı boyunca İslam dünyasının çözümlerinin kendi içinde olduğunu savunmaktadır. Savunduğu bu fikir İslamcılık ideolojisiyle örtüşmekle beraber, Müslümanların İslamlaşması gerektiğini düşünmektedir. İslam toplumu, yalnızca sosyal ve ekonomik çıkarlara veya teknik bağ oluşturacak herhangi bir dış etkene dayanmamaktadır.

Panislamizm, evrensel bir din olarak İslam mensupları arasında coğrafya veya ırk ayrılıklarına dayalı kesin ayrılıklar tanımaz. Bu açıdan bütün insanların birliği manasında “Panislamizm” İslam'ın ilk anlardan itibaren verdiği bir mesaj olup, bu hususa birçok ayet ve hadislerle işaret edilmiştir. Batılılar Panislamizm'i 1870'li yılların sonunda ikinci Abdülhamit'le başlatsa da bu tabir daha evvel Osmanlı Devleti'nde “İttihad-ı İslam” olarak kullanılmaktaydı. En önemli temsilcileri Namık Kemal olan “Yeni Osmanlılar” da İslam birliğinden yanaydı. Bunun için çıkardıkları *İbret* ve *Basiret* adlı gazetelerinde bu fikri anlatmaya çalıştılar. Cemiyet-i İhya-ı İslam gibi cemiyetlerde kurdular. Sultan Abdülaziz'in sultanlığının sonuna doğru Panislamizm düşünce daha etkili olmaya başladı. Hindistan Müslümanları, dünyanın değişik yerlerindeki Müslümanlara karşı duruyorlardı, fakat Osmanlılara özel ilgileri vardı. Çünkü onların İslam'a girmeleri Türkler vasıtasıyla olmuştur. Mukaddes yerler Osmanlıya aitti ve dünyadaki tek güçlü Müslüman devlet Osmanlı idi. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin varlığı Hindistan Müslümanlarının dini-millî gurur ve haysiyetleri için adeta vazgeçilmez konumdaydı.

¹⁴⁵ İlhan Kutluer, “İslamcılık”, **Türkiye Diyanet Ansiklopedisi**, cilt 23, İstanbul, 2001, ss. 62-65.

İngiltere önceleri Rusları engellemek için Hindistan'daki Panislamcı hareketlere müsaade etmişti. Osmanlı, Hindistan Müslümanlarının maddi ve manevi desteğini beklerken diğer taraftan da İngiliz politikasını etkilemek için onları bir baskı gurubu olarak harekete geçirmeye çalışmıştır.¹⁴⁶ Jön Türkler ve Hindistan Müslümanlarının birbirlerinden beklentileri o kadar büyüktü ki, bu bazen karşılıklı hayal kırıklıklarına sebep oldu. Fakat Hindistan Müslümanları yine de Türklerin ve hilafetin kaderi ile ilgilenmekten vazgeçmeyeceklerdi.

Hindistan'daki Panislamcı, Osmanlıcı tavır ve faaliyetler, Müslümanlar arasında dini ve millî kimliğin gelişmesinde son derece önemli bir rol oynamış ve sonunda bağımsızlık fikrinin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. Osmanlı Devleti zamanında devletin parçalanmasını engellemek amacıyla çıkan bu fikir akımları zamanla önemini yitirmiştir. İslam dünyasının düzene ve çağdaşlaşmasına duyulan ihtiyacı dile getiren Aliya, İslamiyet'in değişime değil Müslümanların yenileşmeye ve çağdaşlaşmaya ihtiyacı olduğunu tarihte nasıl bir araya gelindiyse yeniden bir araya gelinmeye ihtiyacı olduğunu savunmaktadır. Panislamizm'in ilk amacı, olduğumuzu kabul edip, olmadığımızı reddetmek amacıyla, bilinç ve duygularımızın uzlaşması olmalıdır.

3.2.2. Boşnaklık ve Boşnak Milliyetçiliğine Bakışı

Boşnaklık, Bosna-Hersek'te yaşayan Müslüman halka verilen isimdir. Bosna-Hersek 1463 yılında Türkler tarafından fethedildikten sonra, Hristiyanların zulüm ve adaletsizliklerinden bıkan Bosnalılar hızla Müslüman oldular. Müslüman olan bu Bosnalılara "Boşnak" denilmektedir. Aliye İzzetbegoviç'te Boşnak kökenli Müslümanlardandır.

Osmanlı Devleti ile Boşnaklar arasında gelişen siyasal-askerî işbirliği, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki varlığını güçlendirirken, Boşnaklar içinde Sırlar ve Hırvatlar üzerinde siyasi, ekonomik ve askeri üstünlük sağladı. Osmanlı-Boşnak birliği XVII. yüzyılda zayıflarken, anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Bosna Eyaleti'nde daha fazla özerklik talep eden, Osmanlı merkezi yönetimi ile anlaşmazlıklar yaşayan Boşnak seçkinleri güçlenmeye başladı. Bunlar; çiftlik

¹⁴⁶ Azmi Özcan, **Panislamizm (Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1924)**, İsam Yayınları, Ankara, 1997, ss. 10-13.

beyleri, kapatanlar, ayanlar, lonca liderleri, yeniçeri komutanları ve ulema gibi devlete ait kısımlardı. I. Ahmet döneminden (1603-1617) itibaren Bosna Eyaleti'nde tımar, zeamet ve has toprakları babadan oğula geçmeye başladı. XVII. yüzyılda tımar sisteminin yerini iltizam sistemi aldı. Bu iki faktör, özel çiftliklerin ve çiftlik beylerinin gelişmesini sağladı. Topraklar babadan oğula geçen özel çiftlik arazilerine dönüştükçe, güçlü Boşnak çiftlik beyleri ortaya çıkıp gelişti. 1880'lere gelindiğinde Bosna-Hersek'teki tarım toprakları 6-7 bin Boşnak beyin özel mülkü durumundaydı. Bu beylerin topraklarında yaklaşık 85 bin köylü (60 bini Sırp, 23 bini Hırvat, 2 bini Boşnak) çalışmaktaydı.¹⁴⁷

Çiftlik beyleri, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Bosna Eyaleti'nde asayişin sağlanmasında, kent ve kasabaların yönetilmesinde önemli rol oynuyorlardı. İstanbul'dan atanan valiler, yerel halk nezdinde yabancı misafirler idi. Bosna halkı, kendi dilini konuşan ve kendi geleneklerini anlayan Boşnak çiftlik beylerini daha fazla tercih ediyordu. Osmanlı Devleti, Bosna Eyaleti'nde "Kaptanlık" adı verilen askeri-idari bölgeler oluşturdu. Kaptanlıkların başında Boşnak Kaptanlar bulunuyordu. Kaptanların görevleri: Bosna Eyaleti'nin sınırlarını kontrol etmek, asayişi sağlamak ve asker toplamaktı. Boşnak Kaptanlar, XVIII. yüzyılda vergi toplama imtiyazı elde ettiler ve çiftlikler satın almaya başladılar. Böylece eyalet genelinde güçlü Boşnak Kaptan Aileler gelişti. XVIII. yüzyılın sonunda bu ailelerin emrinde yaklaşık 24 bin asker mevcuttu Bosna-Hersek kentlerinde lonca teşkilatlarını ve kent ekonomisini Boşnak lonca liderleri yönetiyordu. Savaşları finanse etmek için Osmanlı Devleti loncalardan alınan vergileri arttırdıkça, Boşnak lonca liderleri, merkezi yönetime karşı muhalefet etmeye başladılar. Bu muhalefete Boşnak yeniçeriler ve ayanlar da destek verdiler.

Nitekim XVII. yüzyılın başından itibaren yeniçeri ve ayanların lonca teşkilatlarındaki etkinlikleri giderek artmaktaydı. Bosna Eyaleti'nde 1807'de 78 bin yeniçeri mevcuttu. Bunlar, aynı zamanda ticaret ile uğraşıyorlardı ve kentlerdeki

¹⁴⁷ Branislav Djurdjev, "Bosna-Hersek", **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt:6, İstanbul, 1992, ss. 297-304.

esnafları haraca bağlamışlardı. Yeniçeriler, lonca teşkilatlarına katılarak buralarda önemli roller üstlenmişlerdi.¹⁴⁸

Osmanlı devletinde kaptan anlamına gelen “bey” unvanı, Aliya’nın dedesine Osmanlının askeri olarak görev yaptığı için verilmiştir. Balkan bölgesinin fethiyle iskân politikası yürütülmüş, Aliya’nın dedesi başta olmak üzere birçok devlet görevlisi balkanlara göç etmiştir.

XIX. yüzyılda Boşnak seçkinleri ile Osmanlı Devleti arasında çatışmaları şiddetlendiren temel neden, ekonomi (vergiler) değil, uygulamaya sokulan reformlar oldu. II. Mahmut, merkezi yönetimi ve yerel yöneticilerin yetkilerini sınırlandırmak amacıyla bir takım askeri, mali ve idari reformlar gerçekleştirdi.¹⁴⁹

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında eşitlik sağlayan reformlar, Müslüman Boşnakların, Hıristiyan Sırp ve Hırvatlar karşısındaki üstünlüğünü sona erdirmiştir. Bu nedenle reformlara karşı çıkan Boşnaklar ile Bosna Eyaleti’nde reformları uygulamak isteyen Osmanlı merkezi yönetimi arasında XIX. yüzyılda anlaşmazlıklar ve çatışmalar şiddetlendi. XIX. yüzyılın ilk Boşnak isyanları 1813, 1820 ve 1826 isyanları oldu.¹⁵⁰

1826 İsyanının nedeni, yeniçeri ordusunun II. Mahmut tarafından kaldırılmasıdır. Dolayısıyla bu isyanın temel aktörleri Bosna Eyaleti’ndeki Boşnak yeniçeri komutanları oldu. Ama 1826 isyanına diğer Boşnak seçkinler de (çiftlik beyleri, Kaptanlar, ayanlar, lonca liderleri, ulema) destek verdiler. İsyanlar Osmanlı merkezi yönetimi tarafından zorlukla bastırıldı. Boşnak halkının Müslüman olsa da zamanla Osmanlı Devleti’nden ayrılma isteğinin ortaya çıktığı görülmektedir.

Ayrıca Tanzimat’tan itibaren uygulanan reformlar, Müslümanlar ile Hristiyanların statülerini eşitleyerek, Boşnakların Sırp ve Hırvatlar karşısındaki üstünlüğünü sona erdirdi. Bu durum, eyalette Ortodoks Sırp ve Katolik Hırvat

¹⁴⁸ Muhammed Aruçi, “Saraybosna”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt 36, İstanbul, 2009, ss. 128-132.

¹⁴⁹ Bora Tanıl, **Bosna-Hersek: Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası**, 1.Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 19-22.

¹⁵⁰ Caner Sancaktar, **Balkan Eyaletleri (1606-1774)**, 2.Baskı, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Cem Yayınevi, İstanbul, 2011, ss. 349-413.

etkisinin artması için uygun bir zemin hazırladı. Bu meclis ve mahkemelere gayrimüslim Sırp ve Hırvat temsilcilerin katılmalarına izin verildi.

Yeni düzenlemenin amacı, bölgede yaşayan Müslümanlar (Boşnaklar) ile gayrimüslimler (Sırlar, Hırvatlar) arasında eşitlik sağlamak, Sırp ve Hırvatları memnun etmek ve ayrıca merkezi yönetimin eyalet üzerindeki denetimini arttırmaktı. Reformun sonucu Sırp ve Hırvatların eyalet yönetimine katılmaları, eyalette Sırp ve Hırvat etkisinin artması ve Boşnakların, siyasal alanda Sırp ve Hırvatlar karşısında güç kaybetmesine neden olmuştur. Ayrıca Tanzimat ve Islahat Reformları, eyalette yeni kilise, manastır ve okulların açılmasına müsaade etti. Böylece 1850 sonrasında bölgede Katolik ve Ortodoks kilise, manastır ve okulların sayısı giderek arttı.¹⁵¹

Boşnaklar arasında İslam kimliği ve bilinci XIX. yüzyılda da önemini sürdürmeye devam etti. Bu yüzyılda Boşnaklar arasında Osmanlı-Türk kimliği ve bilinci zayıfladı. XIX. yüzyılda Bosnalılık ve Boşnaklık kimliği ve bilinci giderek daha fazla ön plana çıktı. Boşnak seçkinleri, özellikle 1830'lardan itibaren kendi halkını Osmanlı olarak değil, Bosna Ulusu veya Boşnak olarak tanımlamaya başladılar. Yani XIX. yüzyıl öncesinde kendilerini büyük bir gururla Osmanlı diye tanımlayan Bosna Eyaleti Müslümanları, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'nden ve Osmanlı-Türk kimliğinden yavaş yavaş ayrılmaya başladılar.

XIX. yüzyılda Osmanlı merkezi yönetimine karşı gerçekleştirilen isyanlar ise, "Osmanlı" kimliğini zayıflatıp "Boşnak" bilincini güçlendirdi. Özellikle merkezi yönetime yöneltilen özerklik talepleri ve bu süreçte yaşanan savaşlar, Osmanlı Devleti'ne karşı "Boşnaklık" bilincini daha fazla güçlendirdi. Milliyetçilik fikrinin bir lüks olduğunu düşünen yazarımız, Balkanlardaki karışıklığın nedenini, yaşanan ulusçu hareketleri, bizzat yaşayarak bize aktarmıştır.

Boşnak kimliğini güçlendiren diğer önemli etken, hiç kuşkusuz Sırp ve Hırvat milliyetçiliğine karşı verilen varoluş mücadelesi oldu. Bosna Eyaleti'nde yaşayan "Bosnalı Slav Müslümanlar" XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren (özellikle

¹⁵¹ Caner Sancaktar, "Bosna Hersek ve Sancak'taki Boşnaklar: Boşnak kimliğinin gelişimi", **Uluslararası Balkan Kongresi: Balkan Milletleri Arasında Etkileşim dergisi**, Tasam Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 413-427.

1831 isyanı sonrasında) kendilerini Osmanlı Devleti'nden, Müslüman Türklerden, Slav Ortodoks Sırp'lardan ve Slav Katolik Hırvat'lardan ayırt etmek için "Boşnaklar" veya "Bosna Ulusu" olarak tanımlamaya başladılar. Böylece XIX. yüzyılda Bosna Eyaleti'nde Sırp'lardan, Hırvat'lardan ve Osmanlı-Türk kimliğinden ayrı bir "Boşnak Ulusu" sahneye çıktı. Boşnak Ulusu'nu doğuran temel tarihsel, siyasal, sosyal faktörler şunlar olmuştur:

1. Bosna Eyaleti'nde gerçekleşen İslamlaşma süreci. Yani, aynı eyalet içinde yaşayan öteki Slav uluslardan (Sırp'lar, Hırvatlar ve Karadağlılardan) dini kimlik açısından farklılaşma.
2. Sırp ve Hırvat milliyetçiliğinin Boşnaklara yönelik saldırgan politikaları ve Boşnakların, Müslüman Boşnak kimliğini ve varlığını korumak için Sırp ve Hırvat milliyetçiliğine karşı mücadeleleri.
3. Boşnak seçkinlerin, Osmanlı merkezi yönetimine karşı daha fazla ekonomik-siyasal güç elde etme yönündeki uğraşları ve Osmanlı Devleti'nin merkezileşme yönündeki reformlarına karşı gösterdikleri tepkiler.
4. Boşnak seçkinlerin liderliğinde Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirilen Boşnak İsyanları, İslam âlemindeki milliyetçilik fikrinin kökeni olarak dahi İslam karşıtı oluşu, bir şekilde bu sonuçları doğrular niteliktedir. Panislamizm daima halkın gönlünden ortaya çıkmış, milliyetçilik ise daima ithal mal olmuştur.¹⁵²

Milliyetçilik fikriyle Balkanlar ve Boşnak ulusu Osmanlı Devleti'nden ayrılmışlardır. Ayrıldıklarından günümüze kadar da hep sorun yaşayan bir bölge halini almıştır. İzzetbegoviç, tarihsel sürecin tüm aşamalarına dikkat çekerek milliyetçilik fikrinin Müslümanlar için tehdit olduğunu söylemektedir. Boşnaklarda da olduğu gibi Müslüman toplulukların içgüdüleri ile bilinçleri yollarını ayırmış ve karşı karşıya getirmiştir.¹⁵³

Boşnakların ve Müslümanların milliyetçilik yeteneklerinin olmadığı tarihsel bağlamda da açıkça görülmektedir. Milliyetçilik Avrupa'nın atlattığı bir durumken

¹⁵² Aliya İzzetbegoviç, **İslam Deklarasyonu**, çev. Mirela Kurtali, Yarın Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 83-92.

¹⁵³ **a.g.e.** ss. 100-103.

birakin Müslümanları küçük ölçekli toplumlar için bile lüktür. Müslümanların, milliyetçilik tuzağına düşmeden gelişmeleri ve dünya görüşünü geliştirmeleri gerekmektedir.

Avrupalıların milliyetçilikle ilgili söylemleri örf, adet, gelenek ve göreneklere göre kendi içinde yaşayabilmeyi başarmıştır. Müslümanlar benmerkezcilikten kurtulamadığı için milliyetçilik onları yok eden siyasi bir tavır olmuştur. Aliya İzzetbegoviç, Müslümanların milliyetçilik tavrından kurtularak ilerleme için uğraşmaya çalışılması, dünyanın gerisinde kalınmamasına sık sık demeçlerinde yer vermiştir. Tarihsel süreçte ne Boşnaklara ne de Bosnalılara milliyetçilik fikrinin iyi gelmediğini görmekteyiz.

3.2.3. Sırlara ve Ruslara Bakışı, Panslavizm

Rusya'nın Balkanlardaki Slav ırkından olan Ortodoksları kendi hâkimiyetinde birleştirme siyasetine Panslavizm denir. Emperyalizm, bir devletin kendi sınırları dışında egemen olması anlamına geldiği için, Sırların komşu ülkeler üzerinde hegemonya kurma çabaları doğrultusunda bir bölgesel emperyalizm arayışı içindedir. Ülkenin doğal koşullarının sertliği ve yaşanan tarihsel dönüşümlerin acımasızlığı, Sırbistan tarihinde başka ulusları egemenlik altına almaya çalışan bir devlet olarak kayda geçmesine sebep olmuştur.

Dünya tarihindeki önemli dönemeçlerde Balkan yarımadası da yeni yapılanmalara doğru sürüklenmiştir. Sırbistan, Balkan yarımadasının tam ortasında yer alan merkezi bir devlet olarak, komşularını kendi etrafında toparlayacak siyasal girişimlerin öncüsü olmuştur. Toplumsal karakter olarak yönetici olmayı seçmiş olan Sırp ulusu, tarihin her döneminde bulunduğu bölgenin başlıca yöneticisi olmaya çalışmıştır. Bu yönetme tutkusu Sırların savaşa girmesine sebep olmuştur. Sırlar, sıcak çatışmalara girerek Balkanların kaderinde kendi çıkarları doğrultusunda söz sahibi olabilmenin çabası içine girmiştir. Kendi nüfusları fazla olmamasına rağmen, komşu ülkelerdeki Balkan topluluklarını kendilerine bağlayarak yönetebilme planı doğrultusunda hareket etmişlerdir. Sırların baş döndüren yönetme tutkuları yüzünden karşılaşmadıkları sorun kalmamıştır.¹⁵⁴

¹⁵⁴ Mehmet Hacısalihoğlu, **Sırbistan**, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, cilt: 37; s. 123.

Birinci dünya savaşının çıkmasına öncülük eden bu ülke, daha sonraki dönemlerde de Balkanlar'daki yeniden yapılanmalarda ön planda yer alarak, kendisinin merkezinde yer aldığı bir güney Slav birliğini Yugoslavya Federasyonu adı altında oluşturmayı başarabilmiştir. Böylesine büyük bir birliğin kurulmasını başarabilen Sırlar, yönetme tutkularının esiri olarak baskı ve şiddet yöntemlerine başvurmuşlardır. Oluşturdukları federasyonun dağılmasına giden yolu yine kendi elleri ile açmışlardır. Diğer katılımcı Balkan ülkeleri ile eşit koşullarda kurulmuş olan bir sosyalist federasyonun, merkezinde yer alan Sırbistan devletinin yönetim tutkusu yüzünden her dönemde iç karışıklar ortaya çıkmıştır. Soğuk savaşın bitmesi üzerine küreselleşme dönemine geçilirken, Güney Slavları birliği adı ile kurulan birlik dağılmak zorunda kalmıştır.¹⁵⁵

Sırbistan'ın bugün yer aldığı topraklarda orta çağ yıllarında küçük prenslikler gruplar halinde yaşıyordu. Doğu ve Batı yönlerindeki sürekli göçlerin etkisi altında kalan Balkan yarımadasında küçük küçük yapılanmalar ortaya çıktıktan sonra, önce Roma İmparatorluğu daha sonra ise Bizans imparatorluğu söz sahibi olmuştur. Her iki imparatorluğun zamanla dağılması sonrasında, Hazar kıyılarından gelerek Tuna nehri boyunca Orta Avrupa'da bir krallık kuran Macarlar, Balkan bölgesinin yeni egemeni olmuştu. Ne var ki, Bizans İmparatorluğunun çöküşünden sonra, Avrupa merkezli Haçlı seferleri dünyanın merkezi bölgesinde bir Hristiyan Avrupa hegemonyası kurmak üzere gündeme geldiğinde, Balkan yarımadasındaki Macar İmparatorluğu uzun ömürlü olamayarak dağılmıştı. Bu aşamadan sonra tarih sahnesine Balkanların tam ortasında bir Sırp krallığı çıkmıştır.¹⁵⁶

Bir doğu Avrupa ülkesi olarak, bütün Haçlı seferlerinin üzerinden gelip geçtiği bir coğrafyada tam anlamıyla istikrarlı bir devlet kurulması mümkün olmadığından, büyük bir siyasal gücün gelerek bu bölgelere egemen olmasına kadar Balkanlarda küçük yapılanmalar devam etmiştir. Sırlar böyle bir dönemde küçük bir krallık ile yetinmek durumunda kalmışlardır. Macarlar ile birlikte yedinci yüzyılda Hazar bölgesinden göç eden Bulgarlar, Karadeniz kıyılarına yerleşerek yeni bir

¹⁵⁵ Feridun Emecen, **Bosna Eyaleti**, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, cilt: 06; s. 297.

¹⁵⁶ **a.g.e.**, s. 298.

devlet kurma aşamasına gelince, Sırlar ile karşı karşıya gelmişler ve bir dönem Bulgar yönetimi Sırbistan üzerinde egemen olmuştur.¹⁵⁷

Osmanlı Devleti, Balkanlara gelene kadar Balkan yarımadası sürekli bir çekişme ve çatışma alanı olarak kalmıştır. On üçüncü yüzyılda tarih sahnesine çıkan Osmanlı Devleti bir asır sonra Balkanları fethederek büyük bir imparatorluğa dönüştüğü aşamada, Sırbistan'da diğer Balkan ülkeleri ve toplulukları ile birlikte Osmanlı Devleti içinde yerini almıştır. Kosova savaşını kazanarak bölgeye egemen olan Osmanlı yönetimi karşısında, Sırlar direnemeyerek yaşamlarını bir Osmanlı eyaleti konumunda sürdürmüşlerdir. Sırbistan, Osmanlı Devleti içinde yerini alınca, Sırp asıllı gençler Osmanlı sarayında devşirme olarak görev almıştır. Sırp kadınları da Harem'e girme hakkı elde ederek, Osmanlı Devleti içinde Sırp ağırlığının artmasına aracı oluyordular.¹⁵⁸

Sürekli savaşlar yüzünden Osmanlı Devleti zayıf düşünce Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanmış ve Rusya bu aşamadan sonra Slav ırkından gelen akrabalık iddiasıyla Sırbistan'ın hamisi olarak Balkanlar da söz sahibi olmuştur. Böylece Slav emperyalizmini Balkan yarımadası üzerinde kuramayan Sırbistan, daha büyük bir Slav devleti olan Rusya'nın koruyuculuğu altında bulunduğu bölgede bir Slav emperyalizmini uygulama şansını elde etmiştir.¹⁵⁹

XVIII. yüzyıldan sonra sürekli olarak Rusya ile savaşmak zorunda kalan Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ile her savaşa girdiği aşamada bir Sırp sorunu ile karşı karşıya bırakılmış ve Sırlar her zaman için Slav dayanışması doğrultusunda Ruslar ile birlikte hareket etmiştir. Buna karşılık Ruslar Balkanlar da Sırlar için devlet kurma çabasına her zaman yardımcı olmuştur. Sırbistan Balkanlarda sürekli olarak bir iç karışıklık çıkarmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında büyük Sırbistan olarak kurulan Yugoslavya krallığı İkinci Dünya Savaşı sonrasında sosyalist bir federasyona dönüşmüştür. Soğuk savaş yıllarında sürekli olarak Sırp baskısı altında yaşamak zorunda kalan Güney Slavları, Sovyetler Birliğinin dağılması üzerine desteksiz kalan Sırp

¹⁵⁷ Anıl Çeçen, **Balkanlarda Slav emperyalizmi**, www.balkanoloji.com.tr (01.09.2018).

¹⁵⁸ Rager Catic, **Bosna Hersek ve Sancaktaki Boşnaklar**, Baskı 1, Tasam Yayınları, İstanbul, 2009, s. 413.

¹⁵⁹ **a.g.e.**, ss. 415-416.

yönetimine başkaldırarak Yugoslavya federasyonundan geri çekilmişlerdir. Slovenya ve Hırvatistan gibi batıya yakın duran Balkan devletlerinin bağımsızlığını ilan etmesini Fransa ve Almanya gibi büyük devletler desteklemiştir. Sırlar merkezinde buldukları sosyalist federasyon devletini daha fazla ileri götürememişlerdir. Eyaletlerin de çekilme kararı alması üzerine Sırp devleti, Yugoslav devletinin olanaklarını kullanarak diğer eyaletlerin ayrılma girişimlerini bastırmaya çalışmıştır. Batılı devletler ile Avrupa Birliği Yugoslavya eyaletlerinde demokrasi evlerini kurdurarak, bu merkezler üzerinden bir insan hakları mücadelesini Yugoslavya'nın her bölgesinde genişletmeye çaba göstermişlerdir.¹⁶⁰

Slovak ve Hırvatlar gibi Hristiyan ülkelere normalin ötesinde baskı ya da zorlama yapmayan Sırbistan, federasyon içinde yer alan Müslüman bölgeler olan Bosna ve Kosova'da tam bir din bağnazlığı içine girerek, bu iki eyaletin Müslüman halkı üzerinde büyük bir soykırım denemesi gerçekleştirmiştir. Sırlara karşı dünya kamuoyu birleşerek insanlık dışı katliamları önlemek üzere harekete geçmiş ama bu doğrultuda ciddi bir adım atılamamıştır.

İnsanların sınıflandırılması, tıpkı insanların ırk veya benzeri ölçütlerle gruplandırılması gibi ahlaki ve insani açıdan kabul edilemez bir durumdur. Sırp milliyetçiliğinin geldiği son nokta da Kosova, Bosna ve Hersek bölgelerinde tüm Müslümanlara yönelik saldırılar aralıksız devam etmiştir. "Sırlar, dünya tarihinin en büyük katliamını yirminci yüzyılın sonlarında Balkanlar da gerçekleştirmişlerdir."¹⁶¹

İzzetbegoviç, Avrupa'nın bu vahşeti izleyen yanına inanamayarak çeşitli yerlerde basın toplantısı yapıp katliam için tüm dünyayı uarmıştır. Yapılanların Müslümanlık değil insanlık ayıbı olduğuna dair çeşitli demeçler vermiştir. Avrupa'nın NATO'yu devreye sokması Srebrenitsa katliamından sonra olmuştur.

Avrupa'nın Sırları destekleyen tavrı Balkanlar için her zaman sorun olmuştur. Avrupa kendi gelişimi noktasında üstün başarı sergilerken kapitalist yanlısı olmaları nedeniyle kendileri haricindeki ülkeleri etki altına almışlardır. Avrupa zayıf

¹⁶⁰ Anıl Çeçen, **Sırbistan: Balkanlar'da Slav Emperyalizmi**, www.kemalistyaklasim.com, (09.08.2018).

¹⁶¹ Mirela Kurtali, **a.g.e.**, ss. 51-53.

lkeler üzerinde güçlenen bir tavır benimsemiştir. Bu tarihin her evresinde karşımıza çıkmaktadır.

3.2.4. Osmanlı Devleti'ne ve Türklere Bakışı

Osmanlı torunu olan düşünürümüzün dedesi İstanbul'a bir görev için geldiğinde Üsküdarlı bir Türk kızına gönlünü kaptırır ve onunla evlenir. Bosna-Hersek'e göç ederler. Aliya hatıratında ninesinin dedesiyle Türkçe konuştuğunu, dedesinin onu anladığını ama genelde Boşnakça konuştuğundan söz eder.

Savaş sırasında Alman dergisi Stern muhabirinin Aliya'nın savaş sırasındaki Hristiyan, Sırp ve Hırvatlarla karşı daha insani ve hoşgörülü olmasını Avrupa değerleriyle rtştrmeye çalışmasına itiraz ederek "Hoşgrlysem nce Müslüman olduğumdan sonra Avrupalı olduğum için yleyim. Avrupa, apaçık delillere rağmen bazı sapkınlıklardan hiçbir biçimde kurtulamıyor. Bu savaşta Bosna'da yüzlerce cami ve kilise harap edildi. Hepsini Avrupalılar yıktı. Boşnaklar ise hiçbirini harap etmedi. Türk idaresi çok nazik olmamış olabilir ancak tüm Hristiyan halklar ve onların en önemli ortaçağ döneminden kalma anıtları 500 yıllık Osmanlı dönemi boyunca ayakta kaldı. Bu bir hakikattir. Belgrat'a yakın Fruşka Gora Manastırları 300 yıllık Osmanlı dönemi boyunca ayakta kalmayı başardı. Ancak 3 yıllık Avrupa idaresi boyunca ayakta kalamadı. İkinci dünya savaşı esnasında yakıldı. Faşizm ve komünizm Asya değer Avrupa rndr."¹⁶² Sözleriyle Osmanlı Devleti'nin XX. yüzyıl da bile Avrupa'ya ait değerlerin çok üstünde insani değerlere sahip olduğunu dile getirmiştir.

Osmanlı Devleti uzun yıllar boyunca Müslüman bir ülke olarak dünyaya sözü geçen bir imparatorluk olmuştur. Ancak Avrupa'ya yknen Türkiye, günümüzde yüzlerce rneği olan üçüncü sınıf ülkeler konumuna geriliyor. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı duraklama ve gerileme dönemleri, aslında İslam'ın eksikliği veya Müslümanların bu zorlu yola baş koymaya hazırlıksız oldukları anlamına gelir. Bu durum İslam'ın, İslam lemi üzerindeki manevi hâkimiyetinin olumsuz bir ifadesidir.

¹⁶² Fatma Gülşen Koçak, **20. yüzyılda İnsanlığın Onurunu Kurtaran Liderdir Aliya**, Türkiye yazarlar birliği, <http://www.tyb.istanbul.com>, (01.08.2018).

Bu durum Allah'ın takdiri şeklinde kabul edilecek olursa İslam âleminin, İslamsız veya İslam karşıtı şeklinde tekrar yapılacağı dair bir ifadeye yer verilebilir.¹⁶³

“Kendini yenileme sürecine giren iki ülke vardır. Bunlardan ilki Japonya ikincisi Türkiye’dir. Geçen yüzyıldan günümüze kadar aynı benzerliklere sahip olan bu ülkeler birbirine benzer ve mukayese edilebilir ülkeler olarak görünüyordular. Başkasının kültürünü yaşamak yerine kendi kültürünü yaşamayı tercih eden Japonya, geleneklerini yeniliklerle birleştirmeye çalışmıştır. Türkiye’deki modernistler ise farklı bir yolu seçmişlerdir. Bu gün Türkiye üçüncü sınıf bir ülkeyken, Japonya geleneklerini yeniliklerle birleştirmeye çalıştı. Japonya dünyanın ileri gelen ülkelerinden biri olmuştur.¹⁶⁴ Japon ve Türk devrimcilerin felsefeleri arasındaki farklılıkların en belirgin şekilde ortaya çıktığı yer alfabadir. Türkiye, 28 harfli Arap alfabesini kaldırırken Japonya, Latin alfabesi kullanımını reddetmiştir. Japonya karmaşık alfabesini kullanmaya devam ederek, devrimden sonra 46 karakterin yanı sıra, Çin yazı sisteminden 880 karakteri de kendi alfabesine uyarlamıştır. Günümüzde Japonya’da okuma yazma bilmeyen yoktur. Türkiye’de ise Latin alfabesine geçişin üzerinden kırk yıl geçmesine rağmen ülke nüfusunun yüzde ellisi okuma ve yazma bilmiyor.”¹⁶⁵

Kısa süre sonra, sorunun basit bir kayıt aracı olan alfabeden kaynaklanmadığı anlaşılıyor, medeniyet gelişimi için temelden yakıp yıkmamanın yerine alfabe bir milletin aklını kazıma ve devamlılığını sürdürme aracıdır. Arap alfabesinin kaldırılmasıyla Türkiye tüm geçmişinin üzerine sünger çekerek barbarlık seviyesine inmiştir. Kim olduğunu ve nerden geldiğini bilmeyen bir millet ne için çabaladığını bilebilir mi? Atatürk’ün bazı inkılapları oldukça köklü ve anlamlı görünebilir. Fakat bu durum İslam âleminin problemlerini çözmeye çalışan batılılar gerçeğini değiştirmemektedir.¹⁶⁶

Bir millet eğer kendi kültüründen uzaklaşıp yabancı fikirlerde başkasının felsefesini, yaşam tarzını, sermayesine ve desteğine sığınırsa yeni bir bağımlılık

¹⁶³ Fatma Gülşen Koçak. **a.g.e.** s.13.

¹⁶⁴ Aliya izzet Begoviç, **İslam Deklarasyonu**, çev. Mirela Kurtali, 1.Baskı, Yarın Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 14-15.

¹⁶⁵ **a.g.e.**, ss. 35-45

¹⁶⁶ **a.g.e.**, ss. 27-34.

üretmiş olur.¹⁶⁷ Bu ülkeler formalite icabı bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Düşünürümüzün Türkiye ve Osmanlı Devleti'ne dair fikirleri bu çerçevede oluşurken gerçek bir özgürlük için sil baştan başlanması gerektiğine değinmektedir.

3.2.5. Batı Medeniyeti, Avrupa ve Amerika'ya Bakışı

Düşünürümüz Rönesans, aydınlanma, coğrafi keşifler, sanayi ve Fransız devrimi, sömürgecilik gibi gelişmelerin olumlu ve olumsuz etkilerine rağmen, sahip olduğu fikri ve teknik üstünlükle atılım yapan Batı uygarlığının deneyimlerinden yararlanmak gerektiğini vurgulamıştır.¹⁶⁸

İzzetbegoviç, Batı uygarlığının teknik başarılarının kullanılmasında bir sakınca görmemiştir. Ona göre önemli olan, Müslüman toplumların uygarlıktan faydalanırken kendi kültürel bütünlüklerini korumak için gösterecekleri dirençtir. Bu direnç, ancak kültüre önem veren bir eğitim anlayışı ile bilinçlenmiş nesiller tarafından gösterilebilir. Düşünürümüze göre kültür, Allah ile kurulan bir bağ anlamı taşıdığından, kültüre katkı sunan ama insanın maddi gereksinimleri de olduğu için uygarlığın gerekliliklerini göz ardı etmeyen bir eğitim modeli ortaya koyulmalıdır.

Düşünürümüz, eğitimin önemini göz ardı etmeyerek, eğitimde ahlak üzerine yoğunlaşmak ve okullarda bilgi transferi yanında ahlaki değer eğitimi yaygınlaştırmak gerektiğini belirtmiştir. Ona göre yüksek eğitim görmek, her zaman kültürü beraberinde getirmemektedir. ABD ve Sovyet ülkeleri buna örnek verilebilir.¹⁶⁹

Rusya'da yıllarca okula giden ama kültürlenemeyen insanlar bulunmaktadır. Düşünürümüz, ahlaktan yoksun fakat uygarlık yönünden ileri kabul ettiği bazı toplumların yanlışlarını ve uygarlıkların geri kalmış milletler üzerindeki olumsuz etkilerini, eğitim ve uygarlık ilişkisinin çelişkisi olarak ifade etmiştir. O, bu durumun nedenini ahlakın göz ardı edilmesi olarak yorumlamıştır. Uygarlığın tüketime teşvik eden rolü karşısında, kültürün istekleri köreltici yanına dikkat çeken İzzetbegoviç, kültürün çeşitli yollarla insanın iç huzuru ve iç hürriyetini sağlama görevi gördüğünü

¹⁶⁷ Aliya İzzet Begoviç, **İslam Deklarasyonu**, çev. Mirela Kurtali, 1.Baskı, Yarı Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 38-45.

¹⁶⁸ Mahmut Hakkı Akın, Faruk Karaarslan. **Aliya İzzetbegoviç Özgürlük Mücadelecisi ve İslam Düşünürü**, 3.Baskı, İstanbul, Pınar Yayınları, 2016, ss. 131-132.

¹⁶⁹ a.g.e., s. 94.

düşünmüştür.¹⁷⁰ Ona göre bu durum, insan ikiliğinin kültür ve uygarlık zıtlığına yansımadır. O, kültür tarihinin hareketini dairesel, uygarlık tarihinin yönünü ise çizgisel olarak değerlendirmiştir.

Kitle kültürü kavramı, Aliya'nın düşünce dünyasında yer verdiği kavramlardan bir diğeridir. Ona göre kültürdeki temel unsur insan iken kitle kültürünün öznesi, topluluk veya kitle olmaktadır. Kültür deyince ruh sahibi insanın kendini yüceltmesi, kitle kültüründe ise insanın tatmin olması gereken ihtiyaçları ön plandadır. Düşünürümüze göre kültür, erdem veya ahlak gibi manevi değerler ile ortaya çıkmaktadır. Ona göre kitle kültürü ise ahlaktan uzaklaşma olarak tezahür etmektedir. İzzetbegoviç'e göre, manevi değerlerin endüstri haline gelmesi, kültürsüzlüğü hızlandıran bir hareket olmaktadır. Ayrıca o, kültürün azalmasını özgürlükten uzaklaşma olarak yorumlamıştır. Bu anlamda eğitimin öneminden demeçlerinde ve kitaplarında sık sık bahsetmiştir.

Düşünürümüz, uygarlık yaratmak için yüzünü tamamen doğaya dönen teknolojik eğitim sistemlerinin yerine klasik eğitimi tercih etmiştir. Çünkü o, klasik eğitimin insanla başlayıp insanla bittiğine inanmıştır. İzzetbegoviç'e göre, Hristiyan eğitim anlayışı klasik iken, sosyalist eğitim anlayışı teknik bir çizgidedir. İzzetbegoviç, bu noktada ABD eğitiminin bireye ekonomiye hizmet açısından bakışını ve Sovyet Rusya'nın siyasi ideoloji güdümündeki eğitimini eleştirmiştir.

İzzetbegoviç'in eğitim hakkındaki fikirleri, *Doğu Batı Arasında İslam* isimli eserinde şu sözlerle ifade edilmiştir: “Okul uygarlığın bir parçasıdır. Ancak zorla talim olmadığı, tenkitçi düşünce tarzını geliştirdiği ve insanın manevi hürriyetine yer verdiği ölçüde kültüre de katkısı olur. Hazır ahlaki ve siyasi çözümler takdim eden veya zorla kabul ettiren okul, kültür açısından barbarcadır. Böyle bir okul serbest şahsiyetler değil tebaa yetiştirir. Bu vasfıyla belki medeniyete katkısı olur, fakat kültürü geriye götürür.”¹⁷¹ Dolayısıyla İzzetbegoviç, eğitimin sadece bilim eğitimi, ideolojik eğitim veya ekonomik gerekliliklere paralel bir eğitim anlayışı ile sürdürülmemesi gerektiğini vurgulamıştır.

¹⁷⁰ Aliya İzzet Begoviç, **İslam Deklarasyonu**, çev. Mirela Kurtali, 1.Baskı, Yarın Yayınları, İstanbul, 2006, s. 93.

¹⁷¹ a.g.e., s. 97.

Düşünürümüz, dayatmacı bir eğitim sürecinin özgür ve özgün, ahlak ve adalet sahibi şahsiyetli bireyler yetiştirmekten uzak olduğunu savunmuştur. O, eğitimin tek taraflı, yönlendirilmiş ve eleştirel olmaktan uzak olması durumunda insan özgürlüğünün kısıtlanacağını ve bu tarz bir eğitimin gayr-i insani olacağını ifade etmiştir. İzzetbegoviç, kültür ve batı uygarlığının gelişmelerini göz ardı etmeden Müslüman ülkelerin kendi kimliklerini bularak gelişmeye önem vermelerini vurgulamıştır. Bulduğu coğrafyanın özelliğinden faydalanan Aliya, zaman zaman batılı söylemlerle de karşımıza çıkmaktadır. Batının her şeyi tüketme isteğine kapitalist yanlısı tutumunun yanlısına da değinmektedir.

3.2.6. İslam Dünyasının Mevcut Haline Yaklaşımı

İslam, toplumsal ilişkileri belirlemede değişmeyen kurallar getirmezken yenilenebilir genel kurallar koymuştur. Müslümanların, gelecekte ticaret yapma, toplum kurma ve yönetim biçimleri geçmiştekinden farklı olacaktır.¹⁷²

İslam dünyasının problemi sürekli değişen ve gelişen dünyaya uyum sağlayamamasıdır. Bu problem İslam âleminin sancılarını ortaya koymaktadır. Sorun İslam gibi bir dinin Müslümanlar tarafından tam anlamıyla kavranamamasıdır. İslam, Aliya'nın felsefesinde üçüncü yol olarak seçilmelidir. İslam dünyasının içinde bulunduğu buhranlı dönemin başında ahlak sorunu bulunmaktadır.

İzzetbegoviç'e göre, ahlaken yapılması gereken şey insanın önce kendisi ile mücadele etmesidir. Düşünürümüz, din ve ahlak ilişkisinde, temel kaynağın İslam olmasını tavsiye etmiştir. Öyle ki, İslam ahlakı insanları ahlaki yönden heyecanlandırarak, onları iyiye yöneltmelidir. İslam ahlakı ile kurulan İslam nizamı, insanlar arasında fikir ve menfaat eşitliği sağlamalıdır.

İslam nizamı anlayışında en önemli amaç, terbiyesizliğe engel olmaktır. Diğer yandan İslam'ın kurallarını kuvvetlendiren bir dünya sistemi yolu ile İslam ahlakına aykırı olan, alkol bağımlılığı, fuhuş, kumar vb. gibi sorunlar ortadan kaldırılmalıdır. İzzetbegoviç, bazı toplumlarda özgürlük ve demokratikleşme yollarından biri olarak

¹⁷² Aliya İzzetbegoviç, a.g.e., ss. 47-50.

kabul edilen, ahlak dışı uygulamalara göz yumulmaması gerektiğini belirtmiştir. İzzetbegoviç ahlak kavramını dine dayandırmıştır.¹⁷³

Bu durum, ahlak ve dinin aynı olduğu anlamına gelmemektedir. Ahlak sadece kural olarak yani din olmadan var olamaz. Ahlak, dinin fiziksel bir koşulundan ibarettir. İzzetbegoviç'in felsefesinde ahlakın kaynağı İslam'dır.¹⁷⁴

İslam dini, aslında bir aktivasyon, hareket dinidir. Pasiflik, pısrıklık, hareketsizlik İslam'ın şiarında bulunmamaktadır. Buna göre Aliya, Müslüman toplulukları pasif kalmaya mahkûm eden ve hiç bir umuda yer bırakmayan "realizmi" yok saymaktadır. Bu açıdan İslam ile sufilik arasında bir zıtlık bulunmasını normal görmektedir. Bundan dolayı cihat anlayışına sahip bir insanın aktif olması, iyilik için harekete geçmesi, yanlış ve gayri ahlaki bir durumu düzeltmek için çabalaması, Allah'a sarılması ve O'ndan korkması normal görülmektedir.¹⁷⁵

Günümüzde İslam dininin anlaşılması ve anlamlandırılması konusunda çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır. İslam dininin günümüzdeki problemi nedir? Sorusuna düşünürümüz, şu şekilde yaklaşmaktadır:

"Bana birisi İslam nedir? Diye sorduğunda ve özellikle de bunu çocuğum yaptığında cevabım şu olacaktır: İman etmek ve iyi amel işlemektir. Ondan sonra da namaz, oruç, zekât ve hac hakkında konuşurum ve sonunda da şunu vurgularım, bunlar ibadetlerdir. Eğer senin ruhun Allah'a olan imanla ve davranışların iyilik etmekle doluyorsa onlar İslam'a aittir. Yok, eğer bunlar yoksa bu ibadetler diğer bütün boş inançlar gibi anlamsızdırlar. Söz konusu durum, bütün insani yorumlara ve uygulamalara rağmen, her zaman İslam'ın kaynaklarına ve ana kaynak olarak da Kur'an'a neden dönmemiz gerektiğini açıklamaktadır. İslam'da sadece Kur'an tam ve bütün bir hakikattir. O Allah'ın kelimidir. Şartlar insanîdir, çok fazla insanî..."¹⁷⁶

¹⁷³ İbrahim Demirci, *Aliya İzzetbegoviç'in Hayatında ve Eserlerinde Aile ve Kadın*, Hece Dergisi, 2.Baskı, Ankara, 2016, s.15.

¹⁷⁴ Cevat Özyurt, "İki Dünya Arasında İnsan: Aliya İzzetbegoviç'in Din Kuramı ve İslam Yorumu", *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece Aylık Edebiyat Dergisi, Sayı 31, 2016, s. 558.

¹⁷⁵ Erdal Baykan, *Aliya Okumaları: İslam Deklarasyonu*, Çizgi Kitapevi Yayınları, Konya, 2016, s. 143.

¹⁷⁶ Aliya İzzetbegoviç, *a.g.e.*, ss. 160-161.

İslam dünyası her geçen gün değişen ve gelişen dünyada neden geri kalmıştır? Sorusu düşünürümüzün hayatı boyunca sorguladığı düşündüğü konulardan biri olmuştur. İslam'ın mükemmel bir din olmasına karşı insanların Müslümanlığı yanlış yorumlaması sebebiyle günümüzde birçok problemle karşılaşmaktadır.

Müslümanların neden geri kalmış olduğu ve geri kalmışlıktan kurtulmak adına nelerle uğraşılması, nelerin rehber edinilmesi gerektiği sorunsallarına yoğunlaşan Aliya, bu tartışmalarla İslam'ı yaşanan haliyle ele almıştır. "İslam dünyasının her tarafında yeni iradenin ortaya çıktığı görülür, çünkü bugünkü hareket ve arayış, geçici yalpalamaya, sapmalara, yenilgilere ve başkalarının sebep oldukları diğer olaylara rağmen, çok uzun kriz ve uyku durgunluğundan başka her şeye benzemektedir. İslam düşüncesinin yol göstereceği ve İslam ülkelerinin olağan dışı doğal kaynaklarının da maddi kaynak vereceği bu İslami irade, yaklaşan yeniden doğuş günlerinde dünyayı bir daha kendine hayran bırakacaktır. Bu yeniden doğuşa katılması için her Müslüman davetlidir."¹⁷⁷

İslam dininin temel gayesi çağdaş, günümüze uygun olarak İslami kaideleri tekrar yorumlamak, bunlar için yeni fikirler, hareket noktaları üretmek ve böylece İslam dünyasına hitap edecek olan İslami açıdan yeni ve yeniden bir doğuşa kaynak oluşturmaktır. Bunu yaparken ise eleştirel düşünceye önem verilmiş, sorgulama yeteneği artırılmak istenmiş, koşulsuz şartsız itaat kabul edilmemiş, deneysel ve bilimsel gerçekliklerden faydalanılmış, aynı hedefi güden diğer İslami ülkelerle işbirliği içinde kalınmış, başlangıç noktası olarak eğitim alanı seçilmiştir. Düşünürümüz, İslamiyet'in günümüzdeki dönüşümün sadece eğitimle ve ahlakla tamamlayabileceğini söylemektedir. İslamiyet çağdaş yaşamla tekrar yorumlanıp, yaşayan bir din olduğunda İzzetbegoviç'in üçüncü yol olarak gördüğü İslam, yaşama geçmiş olacaktır.¹⁷⁸

¹⁷⁷ Aliya İzzetbegoviç , a.g.e., ss. 37-38.

¹⁷⁸ Rahman Âdemi, **Aliya İzzetbegoviç'in Eserlerinde Tarih'in Değerlendirilmesi**, Hece Aylık Edebiyat Dergisi, Sayı: 31, 2016, s. 246.

3.2.7. Batılılaşma, Kadın Hakları, Demokrasi, Cihat Gibi Konulara Yaklaşımı

İzzetbegoviç, hayatında annesiyle olan anılarını her şeyden öte bir yere koymuştur. Annelik ve Müslüman dünyasında anne olmak onun en hassas noktalarından biridir. İslam dünyasının her bir noktasında var olmasında gereken kadınların toplum içinde kendini bilen, kendi haklarını savunan, bilinçli ailelerin oluşması için eğitilmiş kadınlara ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Aliya düşündüğü demokratik bağımsız cumhuriyette kadına da yer vermiştir. Kadınların savaş süresince yapmış olduğu fedakârlıklar, kahramanlıklar, sadakat hususları Aliya'yı derinden etkilemiştir. Modern Batı'da kadının yeri ve pozisyonu sadece çalışma hayatıyla sınırlandırılmıştır. Kadının cinsel bir meta olarak algılanmasına, işçi rolünün anne rolüne tercih edilmesine karşın Aliya, kadının yerini kutsal bir yerde muhafaza etmiş, kadına yeterli saygıyı ve önemi göstermiş, annelik rolünün fitrat gereği apayrı bir noktada bulunup korunmasına önemli katkılarda bulunmuştur.¹⁷⁹

Eğitimsiz bir annenin eğitimsiz, cahil, bugünkünden daha kötü bir nesli yetiştireceğini öngörmüştür. “Okumamış, ihmal edilmiş ve mutsuz bir anne, Müslüman halkların yeniden doğuşunu başlatacak ve başarılı bir şekilde devam ettirecek oğul ve kızları büyütmez.” İslam'ın başlarında oluşturulan aile ve evlilik hukuku, günümüz şartlarına uygun olarak tekrar değerlendirilmelidir.¹⁸⁰

Bireysel ve toplumsal şuurun gelişimi göz önünde bulundurularak günlük yaşantıda çok eşlilik durumunun sınırlandırılması, hatta ortadan kaldırılmasının yanı sıra boşanma durumunun kadın haklarını da koruması ve çocuklara maddi destek sağlanması konusunda aile kurumunun desteklenmesi gerekmektedir.¹⁸¹

Batılılaşmayla birlikte ortaya çıkan modernistler, dini göz ardı edip batılı öykünen bir toplumun ya da fikrin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Batılılaşma teknolojinin batı dünyasında ilerlemesinden sonra komünizm ya da sosyalizmi de beraberinde geliştirmiştir. Batı kendi içinde komünist düşüncelerden sıyrılıp bilime önem vermiştir.

¹⁷⁹ Aliya İzzetbegoviç, **a.g.e.**, s. 60.

¹⁸⁰ **a.g.e.**, s. 63.

¹⁸¹ **a.g.e.**, s. 76.

Avrupalı olmayan bütün halklar modernleşmek zorunda kalmıştır. Bunu başarmak için de, önce dinleriyle kavga etmişlerdir. Çünkü din, bir topluma kendilerine özgü bir kişilik kazandırır. Din, herkesin bağlandığı yüce bir zihniyettir. Eğer bu zihniyet yıkılır ve hor görülürse, bu dinle kendini özleştiren kişi de aynı şekilde yıkılır ve horlanır.¹⁸²

Batının materyalist fikirlerinin Müslümanlar için tekrar yorumlanıp fikrî anlamda insanlara bir şeyler katması gerekmektedir. Aliya yaşanılabilir bir İslam'ın olması gerektiğini çeşitli yerlerdeki söylemleri ve demeçleriyle beyan etmiştir.

İslamiyet'i kendine rehber edinen Aliya, mülkiyet anlayışı dışında babadan oğula geçme prensibine yahut mutlak bir önceliğe sahip olabilecek her türlü yaklaşıma karşıdır. İslam tarihine bakıldığında da dört halife döneminde cumhuriyetçi yönetimin üç ilkesini kesin ve açık bir şekilde görebiliriz.

- 1) Devlet başkanı seçimi,
- 2) Devlet başkanının millete karşı sorumluluğu,
- 3) Genel ve toplumsal meselelere ortak çözüm bulma sorumluluğu, bu son ilke Kur'an-ı Kerim'de de emredilmiştir.¹⁸³

Halifelik sistemi babadan oğula geçmesi, seçilme hakkının yok sayılması anlamına gelmektedir. Demokrasinin ve cumhuriyetin korunabilmesi için İslam'ın kaynak alınması gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Cihat kavramını yaşamı boyunca yaşayan düşünürümüz, cihat kavramının yerini fikri mücadeleye bırakması gerektiğine vurgu yapmıştır. Cihat olarak tanımlanmayı en fazla hak eden hareketlerden biri Aliya'nın halkıyla birlikte ortaya koyduğu mücadeledir. O, Hz. Peygamber'in "küçük cihattan büyük cihada" ifadesinden yola çıkarak savaş esnasındaki mücadeleyi küçük cihat olarak değerlendirmektedir. Büyük cihat ise, ona göre barış yapma sürecine işaret etmektedir. Büyük yıkımların olduğu bir ortamda savaşmak, barış yapmaktan daha kolaydır. Asıl marifet ve zor olan barışı gerçekleştirebilmektir. Aliya, "Dünya ret

¹⁸² Ali Şeriati, , **Medeniyet ve Modernizm**, çev. İsa Çakan 2. Baskı, Yeni Zamanlar Yayınları. İstanbul, 2005, ss. 30-31.

¹⁸³ Aliya İzzetbegoviç, **a.g.e.**, s. 61.

yoluyla kazanılmaz, bu ancak kabul yoluyla yapılabilir. Gerçekte dünyanın kabulü, onu değiştirmenin ve kazanmanın ön şartıdır.” Demiştir.¹⁸⁴

Hayatın getirdiklerini bir olgu olarak kabul edip değiştirmek için meşru zeminde mücadele etmiştir. İzzetbegoviç, bu tavrıyla ardında çağlar üstü bir mücadele ahlakını miras bıraktı. Düşünürümüzün etkilendiği çağdaş İslam düşünürlerinin yanı sıra, İslamiyet’in kurallarından da yola çıkarak cihat, batılılaşma ve kadın haklarıyla ilgili meselelere, çağının sorunlarına kendince çözümleme getirmiştir.¹⁸⁵

Tüm bu fikirlerin çıkış noktasında düşünürümüz yaşadığı coğrafya ve bulunduğu kültürel çeşitliliği çok iyi bir biçimde özümsemiş, bizlere aktarmıştır. Beraber yaşadığı Sırpardan komünizmin etkilerini, komünist fikirlerin hangi boyutlara ulaştığını öğrenmiştir. Avrupa’nın Marksist etkilerini yaşayarak büyümüştür. Tüm bunların etkisinde Müslümanlığı seçmiş bir fikir adamının İslamiyet’le ilgili fikirlerine çalışmamızda yer verdik.

Düşünürümüz, “Coğrafya insanın kaderidir.” Sözünü bize hayatıyla anlatmaktadır. Aliya İzzetbegoviç, Müslümanların sorunlarına ışık tutmayı da göz ardı etmemiştir. Bunun içinde yazarımızın fikirleri çağının ötesine uzanmış olup Çağdaş İslam düşünürü olarak anılmasına sebep olmuştur.

Çağdaş İslam düşüncesine özellikle iki önemli eseriyle katkı sağlayan Aliya İzzetbegoviç, eserlerinde dünyadaki Müslümanlar ile üçüncü yol anlayışında sistematik bir şekilde temellendirmeye çalıştığı İslâm arasında oluşan mesafeye odaklanmıştır. 1970 yılında yayınlanan *İslam Deklarasyonu* ile 1984 yılında yayınlanan *Doğu ve Batı Arasında İslam* adlı çalışmalarında onun özellikle vurgu yaptığı mesele, günümüzdeki Müslüman toplumların İslâm inançlarının ve pratiklerinin üçüncü yol üretmekten uzakta olmasıdır.¹⁸⁶

İslam Deklarasyonu, yayınlandığı dönemde bütün Müslüman toplumlara yeniden İslamlaşma çağrısını yapmıştır. İzzetbegoviç’e göre Müslüman dünya

¹⁸⁴ Fahrettin Altun, *Askerlerini Tekbirlerle Selâmlayan Bir Lider: Aliya İzzet Begoviç*, <http://www.fikriyat.com>, (09.08.2018).

¹⁸⁵ Mujeber Khan, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁸⁶ Mahmut H. Akın, “Aliya İzzetbegoviç’in Entelektüel Mirası”, 1.Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, 2014, s. 56.

İslamsız veya İslam'a karşı olarak yenilenemez.¹⁸⁷ Dolayısıyla üçüncü yol dışındaki başka yol arayışları ve İslam'ın kendi içinde Müslümanlar tarafından yaşanan yozlaşmalar, Müslüman toplumlar için arzu edilen bir gelecek getirmeyecektir.

¹⁸⁷ Rahman Âdemi, **Aliya İzzetbegoviç, İslam Deklarasyonu ve İslami Yeniden Doğuşun Sorunları**, 2. Baskı, Fide Yayınları, İstanbul, 2007, s. 156.

SONUÇ

Aliya İzzetbegoviç, Balkan coğrafyasının iç karışıklıklarında doğup büyümüş ve bu coğrafyada yetişmiş büyük bir lider ve fikir adamıdır. Düşünürümüz sorgulayıcı bir tavır içerisinde olduğu için kendini sürekli geliştirme fırsatı bulmuştur. Balkan coğrafyası siyasi karışıklıkların olduğu bir bölgedir. Bosna-Hersek bu dönemde Yugoslavya'nın komünist rejimi altında bulunmaktadır. Aliya, komünizmin etkilerini hayatı boyunca hissetmiştir.

Avrupalı bir Müslüman olarak karşımıza çıkan Aliya, kökleri itibariyle Osmanlı soyuna dayanan aile büyüklerine sahiptir. Osmanlı Devleti Balkanları aldıktan sonra devşirme sistemiyle birçok Balkan vatandaşı saraya girmiştir. Aliya'nın dedesi de Osmanlı Devleti'nin "bey" unvanını verdiği kişilerden biridir.

Bosna'da katliamlardan sonra yaşananlar batı medeniyetinin gelişmişliğinin ötesinde ikiyüzlü bir tavır içinde olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Özellikle *İslam Deklarasyonu* ve *Doğu Batı Arasında İslam* isimli eserlerinde İslam'ın bir din olmasının dışında bir yaşam biçimi olduğuna değinmiştir. Sadece Müslümanlar için değil tüm uygarlıkların kaynaşması için önemli olduğunu vurgulayan düşünürümüz, Müslümanların İslam fikrini yeterince özümsememesini eleştirmiştir.

Düşünürümüz, Müslüman âleminin kendi içindeki buhrandan bir an önce kurtulması gerektiğinden bahsetmiştir. Bununda iyi bir eğitim anlayışıyla mümkün olabileceğinin vurgusunu yapmıştır. İyi bir eğitim ailede kendini yetiştirmiş kadınlarla mümkün olacaktır. Kadın hakları konusunda hassasiyeti de buradan kaynaklanmaktadır.

İyi bir eğitimin yanında iyi ahlakında önemli olduğunu vurgulayan Aliya, İslam'ın parlak dönemlerinin ancak İslam düzeni ile tekrar yaşanabileceğini ifade etmiştir. Aliya, Müslümanların kardeşlik hukuku ile hareket ederek birlik olmalarını, sermaye ve enerjilerini eğitime yönlendirmelerini, Batı uygarlığının teknik gelişmelerini reddetmemelerini, kadın ve aileye değer vererek yeni nesilleri yetiştirmeye özen göstermelerini tavsiye etmiştir. Düşünürümüze göre, Müslümanlar bunu yaparken Batının çalışma ahlakını ve teknik üstünlüklerini örnek almalı ve kendi akıllarını kullanarak bilinç düzeylerini geliştirmelidirler.

Aliya dünya görüşünü üçüncü yol İslam olarak belirlerken, Yahudiliğin materyalizm kaynağı olduğunu, Hristiyanlığın ise fazla ruhanî olduğunu vurgulamıştır. Tüm bu çıkarımların sonucunda İslamiyet'in orta yollu bir din olduğunu söyleyerek, ne dünyadan kopacak kadar ruhanî olmamız gerektiğini, ne de dünyanın esiri olacak kadar materyalist olmamız gerektiğini düşünmektedir.

İslam gibi mükemmel bir dinin tüm öğretilerinin doğru anlaşılması gerekliliğini savunan düşünürümüz, hiç bir zaman İslam devleti kurmanın gerekliliğini benimsememiştir. Herkesin sözünün dinlendiği çok partili sistemin bir araya gelerek oluşturabileceği bir parlamenter cumhuriyet sisteminin insanları daha iyiye sevk edeceğini düşünmektedir. Düşünürümüz demokrasiye, çok partili hayata, hukukun üstünlüğüne olan öneme vurgu yapmıştır.

Düşünürümüz, Bosna-Hersek'in bekası için SDA partisini kurup demokrasi için gerekli savunuculuğu yapmış ve mecliste söz hakkına sahip olmuştur. 1990 yılı seçimlerinde milletvekili ve Bosna Federasyonu'nun cumhurbaşkanı seçilmiştir. Berlin Duvarının yıkılması ve Yugoslavya'nın dağılmaya başlaması gibi gelişmelerden sonra Bosna-Hersek'te yapılan referandum sonucunda, 5 Nisan 1992'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Öte yandan İzzetbegoviç, bağımsız Bosna-Hersek cumhurbaşkanı olarak 1992-1995 yılları arasında yaşanan Bosna savaşında halkına liderlik etmiştir. Eşitsizliklerle dolu bir dönemde savaş her zaman bir seçenek olarak görülmüştür. Düşünürümüz aynı zaman da fikri mücadelesini de diplomatik yollardan devam ettirmiştir.

Sırlara ve Hırvatlara karşı halkıyla beraber savaşan Aliya hayatını halkının özgürlüğü için harcamıştır. Hayatıyla ilgili yaptığı tüm söylemlerden ve Müslümanların çekimserliğiyle ilgili ortaya koyduğu tezlerden İslam nizamından çıkarılması gereken sonuçları tek tek açıklayarak bir değerlendirme yapmıştır.

Bu doğrultuda, Aliya İzzetbegoviç'in İslam dünyasının değerlerini ön planda tutması açısından çağdaş İslam düşünürü olarak dikkate alınması gerektiğini düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

- AÇIKGENÇ**, Alparslan, “İslâmî Uyanış ve Yenilikçilik Düşünürü: Fazlurrahman’ın Hayatı ve Eserleri”, İslâmî Araştırmalar Dergisi, Sayı 4, 1990, s. 232-252.
- AKIN**, Mahmut Hakkı, Faruk Karaaslan, Aliya İzzetbegoviç, **Özgürlük Mücadelecisi ve İslam Düşünürü**, 3. Baskı, Selçuk Üniversitesi, Pınar Yayınevi, Konya, 2014.
- AKSAKAL**, Hasan, **Oswald Spengler’in Tarih Kültür ve Medeniyet Anlayışı**, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, İsam Yayınları, 2010.
- ALTUN**, Fahrettin, **Askerlerini Tekbirlerle Selâmlayan Bir Lider: Aliya İzzet Begoviç**, <http://www.fikriyat.com>, (09.08.2018).
- ALTUN**, Fatmanur, **Aliya İzzetbegoviç Konuşmalar**, 20. Basım, Klasik Yayınları, İstanbul, 2011.
- ANIS**, Ahmad, **Mevdûdi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004.
- ATICI**, Medar, “Bergson’da Olanaklı Olanın Gerçek Olanla Bağıntısı”, Felsefe Dünyası Dergisi, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınevi, Isparta, 1995.
- AYDIN**, Mehmet “Fazlurrahman ve İslâm Modernizmi”, Dokuz Eylül Üniversitesi, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt: IV, Sayı:4, İsam Yayınları, İstanbul,1990.
- BAŞAGİÇ**, Safvet, Saffet Atalay, Nusret Sancaklı, **Bosna-Hersek Tarihi, 1463-1850**, Kaştaş Yayınevi, İstanbul, 2015.
- BAŞOĞLU**, Tuncay, Aliya İzzetbegoviç, **Özgürlüğe Kaçışım**, Klasik yayınları, İstanbul, 2006.
- BAYKAN**, Erdal, **Aliya Okumaları: İslam Deklarasyonu**, Çizgi Kitapevi Yayınları, Konya, 2016.
- BAYRAM**, Fatih, "Rahman Suresi'nin İkliminde ve Komünizm'in Pençesinde Bir Orman İşçisi: Aliya'nın Çocukluk ve Gençlik Yılları", Hece Dergisi, Özel Sayısı, İstanbul, 2016, ss. 12-20.
- BORA**, Tanıl, **Bosna-Hersek: Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası**, Birikim yayınları İstanbul, 1994.
- ÇAKAN**, İsa, Ali Şeriatî, **Medeniyet ve Modernizm**, 2. Baskı, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2005.
- ÇAVUŞ**, Mehmet, **Bulgaristan’da Soykırım** 1.Cilt, Destek Yayınları, İstanbul,1984.
- ÇEÇEN**, Anıl, **Sırbistan: Balkanlar’da Slav Emperyalizmi, Bosna eyaleti, “Osmanlı Vizyonu ile Balkanlara Bakış”**, <https://balkanolojicom.tr.gg/>, (01.09.2018).
- ÇEÇEN**, Anıl, **Sırbistan: Balkanlar’da Slav Emperyalizmi**, www.kemalistyaklasim.com, (09.08.2018).
- DURDU**, İhsan, **Balkan Siyasi Tarihi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2006.
- DÜZGÜN**, Şaban Ali, **Aliya İzzetbegoviç ve kurucu irade olarak İslam**, AÜİF Dergisi, Kalam Araştırmaları Sayı:7, 2019.
- EMECEN**, Feridun, **Bosna**, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, Cilt: 06, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 297.
- GANİM** El-Beyyûmî, **İbrahim Hasen Ahmed Abdurrahmân el-Bennâ** Türkiye Diyanet Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

- GÖKBERK**, Macit, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2010.
- GÖKDAĞ**, Bilgehan, Erhan Türbedar, “**Balkan Türklüğünün Dil ve Eğitim Sorunları, Balkan Türkleri, Balkanlarda Türk Varlığı**”, Eser Yayınevi, Ankara, 2003.
- GÖLEN**, Zafer, **Tanzimat Döneminde, Bosna-Hersek**, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 2010.
- HACISALİHOĞLU**, Mehmet, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, **Sırbistan**, cilt: 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul, 2001.
- HAKOV**, Cengiz, **Bulgar Yayınlarında Türkiye 1878-1978**, Balkan Araştırmaları Enstitüsü Yayınları Dergisi, Sayı:2, 2012, s. 377.
- HAMZAOĞLU**, Yusuf, **Balkan Türklüğü**, Cilt 1, Focus Basım, Üsküp, 2010.
- İZZETBEGOVIÇ**, Aliya, **Doğu ve Batı Arasında İslam**, Çev. Şaban Salih, Nehir yayınları, İstanbul 2008.
- İZZETBEGOVIÇ**, Aliya, **İslam Deklarasyonu**, Çev. Rahman Ademi, 2. Baskı, Fide Yayınları, İstanbul, 2011.
- İZZETBEGOVIÇ**, Aliya, **İslami Yeniden Doğuşun Sorunları**, Çev. Rahman Ademi, 3. Basım, İstanbul, Fide Yayınları, 2014.
- İZZETBEGOVIÇ**, Aliya, **Tarihe Tanıklığım**, Çev. Alev Erkilet, Ahmet Demirhan, Hanife Öz, 11.basım, Klasik Yayınları, İstanbul,2011.
- JELAVICH**, Barbara, **Balkan Tarihi**, 2.Basım, Küre Yayınları, İstanbul, 2006.
- KARAMAN**, Hayreddin, Türkiye Diyanet Ansiklopedisi, **Cemâleddin Efganî**, cilt:10, İstanbul, 1994.
- KARATAY**, Osman, **Balkanların El Kitabı 2.cilt**, Vadi Yayınları, Ankara, 2007.
- KARATAY**, Osman, Bilgehan Gökdağ, **Balkanlar El Kitabı 1.cilt**, Öncü Basım Evi, Ankara, 2006.
- KARATAY**, Osman, Karadeniz Araştırmaları Merkezi, **Türklerin Kökeni, Türklerin Kökeni**,1.Baskı, Kripto Kitaplar Yayınları, Ankara, 2011.
- KARLAĞ**, Bekir, **Fatih Ahitnamesi**, www.istanbultarih.com, (13.02.2019).
- KHAN**, Mujeer Hasan Yurdakul “**Avrupa'nın Yeniden Doğuşu, Bosnalı Halkın Yaşama ve Tanınma Savaşı**”, İsam Yayınları, İstanbul, 1996.
- KOÇAK**, Fatma Gülşen, **20. yüzyılda İnsanlığın Onurunu Kurtaran Liderdir Aliya**, <http://www.tybistanbul.com>, (31-10-2016).
- KORKUD**, Refik, **Bulgar Yönetimi ve Tarihi Yalan**, Simurg Kitabevi,1. Baskı, İstanbul, 1986.
- KUDRETİ**, Miraç, Mustafa Şekip Tunç, **Zihin Bergson, Yaratıcı Tekâmül**, M.E. B Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1986.
- KUNT**, Metin, **Siyasal tarih, Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti, 1300-1600**, 416. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002.
- KUTLU**, Sacit, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- KUTLUER**, İlhan, **İslamcılık**, cilt: 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul,2001.
- MERİÇ**, Cemil, **Ummandan Uygarlığa**, 22.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- ÖZ**, Hanife, Alev Erkilet, Ahmet Demirhan, Aliya İzzetbegoviç, **Kendi Kaleminden Aliya İzzetbegoviç: II. Endülüs Soykırımına Geçit Vermeyen Bilge Adam**, Dergâh Ofset Yayınları, İstanbul 2003.

ÖZCAN, Azmi, **Panislamizm (Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1924)**, İsam Yayınları, İstanbul, 1996.

ÖZYURT, Cevat, “**İki Dünya Arasında İnsan: Aliya İzzetbegoviç’in Din Kuramı ve İslam Yorumu**”, Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç, Hece Aylık Edebiyat Dergisi, Ankara, 2016.

RÜSTEMİ, İbrahim, **Voyvodino Tarihi**, <http://www.vojvodina.com/html/htm>, (10.07.2018).

SANCAKTAR, Caner, **Balkan Eyaletleri (1606-1774)**, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 1. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.

ŞİMŞİR, Bilal, **Rumeli’den göçler 2.cilt**,1. Baskı, Anadolu Basım ve Yayıncılık, Ankara, 1978.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “**Balkan Ülkeleri ile İlişkiler**”,

http://www.mfa.gov.tr/balkanlar_ile-iliskiler.tr.mfa, (08.02.2019).

TUNCAY, Hasan, Aliya İzzetbegoviç, **Özgürlüğe Kaçışım: Zindandan Notlar**, 17. Basım, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.

TÜRBEDAR, Erhan, **Kosova Sorunu: Yarım Bırakılmış İş**, Stratejik Analiz Yayınları, Ankara 2004.

TÜRKOĞLU, Emir, “**Kosova Arnavutlarının Milliyetçiliği**”, Balkan Diplomasisi Yayınları, Ankara, 2001.

TÜYSÜZOĞLU, Göktürk, **Uluslararası Balkan Kongresi Bildiriler Kitabı International Balkan**, 2. Basım, Bilgesam Yayınları, Kocaeli, 2011.

URAL, Şafak, **Demokrasi Kavramı, Toplumsal Değerler ve Birey**, <http://dergiler.ankara.edu.tr>, (26.07.18).

ÜNALAN, Öner, V.I. Lenin, **Sosyalizm ve Din**, 1. Basım, Kor Yayınevi, Ankara, 2017.

VELİKOV, Stefan, **Kemal Atatürk ve Türk Bulgar İlişkileri**, Bulgaristan tarihi araştırmaları, Teori Kuram Yayınları, Sofya, 1974.

YILMAZ, Öztuna, **Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi**,2. Baskı, Hayat Yayınları, İstanbul, 1963.

YORULMAZ, Hüseyin, **Osmanlı’nın Batı Yakası Bosna**, 3F Yayın Evi, İstanbul, 2007.

YURDAKÖK, İsmail, **Aliya İzzetbegoviç’te İktisat Felsefesi**,

www.academia.edu.tr. (01.02.2019).

WEBER, Max, Şiar Rişvanoğlu **Devrimci Marksizm**, Sayı: 5, Üç aylık Politik Dergi, Eriş Yayınları, Ankara, 2008.